

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA`M ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATINDAG`I QARAQALPAQ MA`MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qol jazba huqi`qi`nda

UDK:33.338.1.62(018)

Bekbosi`nov Aydos Quralbaevich

(magistrantti`n` familiyasi`, ismi, sha`ripi)

*“Awi`l xojali`g`i` wo`ndirisinde materialli`q resurslardan
paydalani`wdi`n` na`tiyjeliligini joqari`lati`w jollari`. ”*

(magistrlik dissertaciya temasi`)

5A230102 Ekonomika (tarmaqlar ha`m tarawlar boyi`nsha)

(qa`nigelik shifri`, ati`)

Magistr da`rejesin ali`w ushi`n jazi`lg`an dissertaciya

MAK da jaqlawg`a ruxsat

Magistratura bo`limi basli`g`i`

_____doc. Gulimov A.

Kafedra basli`g`i` _____e. i. k. Baltasheva. Z

Ilimiy basshi`: _____doc. Qudaybergenov A.

No`kis-2014

Mazmuni'

Kirisiw	2
I-bap Awi'l-xojali'g'i' materialli'q resurslari'ni'n` teoriyali'q tiykarlari'	10
1. 1 Awi'l-xojali'g'i'nda a`melge asi'ri'li'p ati'rg`an reformalar	10
1. 2. Awi'l-xojali'g'i'ni'n` materialli'q resurslari'ni'n` ekonomikali'q tiykarlari'	20
1. 3. Awi'l xojali'g'i'ni'n` materialli'q resurslar menen ta`miyinlengenlik ha`m wolardan paydalang`anli'q da`rejesin sa`wlelendiriwshi ko`rsetkishler, wolardi' ani'qlaw ta`rtibi	28
II-bap Materialli'q resurslardan paydalani'w na'tiyjeliligine ta'sir yetiwshi faktorlardi' analizlew	34
2. 1. Qaraqalpaqstan Respublikasi' Qanli'ko'l rayoni'ni'n` tiykarg'i' texnika-ekonomikali'q ko`rsetkishlerin analizlew	34
2. 2. Texnikali'q wo`ndirislik baza ha`m materialli'q resurslardan paydalani'wdi' analizlew	42
2.3. Materialli'q resurslardan paydalani'w na'tiyjeliligin artti'ri'w usi'llari' ha`m jollari'	47
III-bap Materialli'q texnikali'q bazani'n` na'tiyjeliligin joqari'li'w ha`m bazari'n sho'lkemlestiriw jollari'	54
3. 1 Materialli'q resurslar menen ta`miyinlewdi basqari'wdi'n` jan`a usi'llari'.	54
3. 2 Awi'l-xojali'g'i' materialli'q resurslar bazari'n qa`liplestiriw.	60
Juwmaqlaw.....	70
Paydalani'lg`an A`debiyatlar.....	78

KIRISIW

Temani'n` aktualli'g'i`. O'zbekistanni'n` ekonomikasi'q rawajlanishi' barli'q tarawda a'melge asoslanib borib kelayotgan. Soni'n` ishida aylanib xojali'g'i'nda tashkiliy reformalarni a'melge asoslanib olib borib kelayotgan, sebebi tarawlarni reformalarni olib borib kelayotgan aylanib xojali'g'i'nan boshlangan edi. O'tgan yillarda ko'rsatkichlar boyi'nsha reformalarni olib borib kelayotgan ta'rifda asoslanib boshlab borib kelayotgan olib borib kelayotgan agrar sektorda u'lken yetishtirishlar olib borib kelayotgan. Bul reformalarni na'tijeli ko'rsatkichlari tarawdagi` institutsional o'zgarishlar, ko'p tarmoqli ekonomikasi'n` o'zgarishi, yer reformasi, mulkiylik bo'linishi, aylanib xojali'g'i'nda jeke mulkiy klasslari'n` duzib, yegishlik quramni jan'alarni olib borib kelayotgan a'melge asoslanib olib borib kelayotgan. Bularni barli'g'i` ma'mleketimizdagi agrar sistemasi'nda belgilengen edi. Bunday sistemani'n` na'tijesi ma'mleket xalqi'n` asosiy-qavat o'limlari menen ta'minlanib, o'ndirilib olib borib kelayotgan o'limlar sarakini joqari'latib, qayta islab ko'limni kenaytib arqali' olib borib kelayotgan.

“2013-yilda aylanib-xojali'g'i` o'limlari o'ndirib ko'limni 2000-yilga solishtirib”anda 2,3 yegish ko'baydi. Tek o'tgan yilni'n` o'zida aylanib-xojali'g'i` o'limlari o'ndirib 6,8 procentke, soni'n` ishida di'xanshili'q 6,4 procentke, al sharvashili'q bolsa 7,4 procentke o'sti”¹

Ekonomikasi'q reformalarni da'slepki basqishlari'nda-aq zati'yan ko'rib islab olib borib kelayotgan shirkat xojali'qlari'n` basqish-basqish juvmaqlap, fermer xojali'qlari'na aylandi'ri'w boyi'nsha u'lken ko'limli reformalar a'melge asoslanib olib borib kelayotgan. Bul reformalar na'tijesinde 1999-2007-yillarda jami 2102 kelesheksiz shirkat xojali'g'i` basqish-basqish jayili'p, wolarni tiykari'nda 158738 fermer xojali'g'i` shokimlestirildi.

Puxta woylangan da'sturi tiykari'nda 2008-2010-yillar davami'nda o'tkerilgen muvapi'qlastiri'w bari'si` na'tijelerine baylani'sli` fermer xojali'qlari'ni'n` yer maydanlari ko'limni muvapi'qlastiri'ldi.

Bul bag'darda fermer xojali'qlari'ni'n` ekonomikasi'q o'limdarli'g'i'n` o'sirib imkon jarati'vshi` to'mendegi usullar itibarg'a alindi:

¹ 2013 yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilgi iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida I.A.Karimov ma'ruzasi. Qoraqalpog'iston tongi gazetasi

- fermer xojali'qlari' i'qti'yari'ndag'i' jer maydanlaridan tikkeley konturlarda, jeke ta'rtipte maqsetli ha'm uti'mli' paydalani'wdi' ta'miyinlew;
- fermer xojali'qlari'ni'n' qaysi' tarawg'a qa'nigeleskeni ha'm ma'mleketimizdin' tu'rli aymaqlari'ndag'i' xali'q ti'g'i'zli'g'i'n itibarg'a ali'w;
- suw ha'm basqa zat resurslari'n tejeytug'i'n jan'a agrotexnologiyalardi' qollani'wg'a qolay sharayat jarati'w;
- u'lkeytilgen fermer xojali'qlari'ni'n' kompleks mexanizatsiyalasi'wi' boyi'nsha finansli'q imkaniyatlari'n ken'eytiw;
- zi'yan menen islep ati'rg'an ha'm wo'zin aqlamay ati'rg'an kishi fermer xojali'qlari'ni'n' xi'zmetine shek qoyi'w.

A'melge asi'ri'lg'an muwapi'qlasti'ri'w bari'si' na'tiyjesinde, 2013-ji'l juwmag'i' boyi'nsha, Respublikami'zda'gi' fermer xojali'qlari'ni'n' sani' 215 776 dan 68451 ke yaki 31, 7 procentke kemeyttirildi, bunda bir fermer xojali'g'i'na tuwri' keletug'i'n wortasha jer maydani' ko'lemin 27, 4 gektardan 80, 1 gektarg'a shekem ko'beytiwge yerisildi. Wortasha bir fermer xojali'g'i'na tuwri' keletug'i'n jer maydani'n tarmaqlar boyi'nsha ali'p qaraytug'i'n bolsaq, bul ko'rsetkish paxtashi'li'q ha'm g'a'lleshilikte 106, 3 gektarg'a, pali'zshi'li'qta 23, 5 gektarg'a, bag'manshi'li'q ha'm ju'zimshilikte 13, 1 gektarg'a, sharwashi'li'qta 205 gektarg'a ten' bolmaqta. ²

“Wo'tken 2013-ji'lda fermerlerimiz ta'repinen Ma'mleketimiz boyi'nsha 7 mln 800 mi'n' tonna g'a'lle, 3 mln 360 mi'n' tonna paxta, 8 mln 400 mi'n' tonna pali'z wo'nimlari jetistirildi.”³

Respublikami'zda awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari'ni'n' sapali' xi'zmet ju'rgiziwi ha'm rawajlani'p bari'wi' ko'p ta'repten wolar ushi'n jarati'lg'an sharayatlarg'a baylani'sli'. Bul bag'darda a'sirese qolayli' finans-kredit ha'm sali'q mexanizmlerin qa'liplestiriw za'ru'r wori'n tutadi'. Reformalar dawami'nda fermer xojali'qlari'n finans-kredit ha'm sali'q mexanizmleri arqali' qollap-quwatlawdi'n' sapali' sistemasi'na tiykar sali'ndi':

² QQ Respublikasi' Fermerler Ken'esinen ali'g'an mag'li'wmatlar

³ 2013 yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilgi iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida I.A.Karimov ma'ruzasi. Qoraqalpog'iston tongi gazetasi

- ma'mleket talabi' ushi'n sati'p ali'natug'i'n awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriwshi fermer xojali'qlari' ushi'n jen'illestirilgen kredit sistemasi' jolg'a qoyi'ldi';

- fermer xojali'qlari' ushi'n jerlerdin' wo'nimdarli'g'i'na baylani'sli' bolg'an jalg'i'z jer sali'g'i' to'lew boyi'nsha jen'illikler ja'riyalandi';

- fermerlerge texnikani' jen'illestirilgen sha'rtler boyi'nsha lizing tiykari'nda jetkerip beriw ta'rtibi ja'riyalandi';

- fermer xojali'qlari' ushi'n jen'illestirilgen kredit sistemasi' jarati'ldi';

- ball boniteti pa's bolg'an jerlerde paxta ha'm g'a'lle jetistiretug'i'n fermer xojali'qlari'ni'n' zi'yani'n qaplaw maqsetinde wolarg'a finansli'q ja'rdem beriw sistemasi' ja'riyalandi';

- irrigaciya ha'm melioraciya sistemasi'n ma'mleket ta'repinen qollap-quwatlaw a'meliyatqa usi'ni'ladi'.

Bunda fermer ijarag'a alg'an jer uchatkasi' ushi'n, kredit ali'w ha'm wo'ndirgen wo'nimine ma'mleketlik buyi'rtpani' qabi'llawi' mu'mkin. Al diyxan xojali'qlari'ni'n' jer uchastkalari' ushi'n bunday jen'illikler berilmeydi. Sonli'qtanda jerdi iyelew ha'm jerden paydalani'w boyi'nsha institucional jan'alandi'ri'wdi' a'melge asi'ri'w za'ru'r. Bulardi'n' barli'g'i' diyxan ha'm fermer xojali'qlari'n biriktiriwdi, yag'ni'y jeke menshikke tiykarlang'an xojali'q formasi'na wo'tiwdi talap yetedi. Bul jag'daylar ekonomikani'n' ko'p ukladli' bag'dari'ni'n' a'hmiyetliligini to'menletip, bunda reformalasti'ri'w bag'dari' diyxanshi'li'q ha'm sharwashili'qti'n' ko'p tarmaqli'li'g'i' boyi'nsha a'melge asi'ri'ladi'.

Agrar sektordi'n' bunday ta'rtepte rawajlani'wi' tarawdi'n' turaqli' rawajlani'wi'ni'n' tiykari'. Buni'n' u'stine turaqli'li'q, yen' aldi' menen, finansli'q na'tiyjelerde sheshiliwi kerek. Al shirket xojali'qlari'ni'n' wo'ndirislik xi'zmetinin' to'menlewi, finansli'q na'tiyjelerdin' yekinshi wori'ng'a qoyi'lg'anli'g'i' menen kelip shi'qqan yedi. Sog'an bola, xojali'qti' ju'ritiwde barli'q faktorlardi' kompleksli ta'rizde u'yreniw turaqli'li'qti' ta'miyinlew mu'mkinshiligini artti'radi'.

Sonli'qtan ma'mleketimizdin' agrar siyosati' reformalari'ni'n' yeleda teren'lesiw ushi'n turaqli'li'qti'n' barli'q faktorlari' ha'reketlendiriliwi sha'rt.

Awi'l xojali'g'i' wo'ndirisinde materialli'q-texnikali'q resurslardi'n' na'tiyjeli qollani'li'wi'n ta'miynlewdi artti'ri'w aktual ma'seleler qatari'na kiredi. Suw jetispewshiligin yesap'ga alg'an halda bazar qatnasi'qlari' sharayati'nda, bul xali'qti'n' azi'q awqatli'q wo'nimlarga bolg'an talabi'ni'n' ji'ldan ji'lg'a artip bari'wi' ha'm awi'l xojali'g'i'ni'n' shiyki zatlarga, sanoat tovarlari'na za'ru'riginin' wo'sip barati'rg'anli'g'i' menen tu'sindiriledi. Awi'l xojali'g'i'ni'n' wo'ndiris na'tiyjeliligin artti'ri'w yesabi'nan wo'nimlerdi wo'ndiriw ko'lemin artti'ri'w awi'l xojali'g'i' tovar wo'ndiriwshilerinin' a'hmiyetli ma'selelerinen sanaladi'.

Awi'l xojali'g'i' wo'ndirisinin' ju'riliwi, bir ta'repten wo'ndiris qurallari' bolg'an materialli'q faktorlardan, al yekinshi ta'repten, menshiklik iyelew arqali' usi' qurallardi' iyelewshi adamlar qatnasi' menen qa'liplesedi. Menshiklik bazar sha'rtlerinin' a'hmiyetli faktori' ha'm kategoriyasi' si'pati'nda wol arqali' bo'listiriw ha'm almasi'w qatnasi'qlari' qa'liplesedi.

Na'tiyjede bunday faktorlar materialli'q resuralardi' paydalani'w ha'm awi'l xojali'g'i' na'tiyjeliliginin' arti'wi'na ker ta'sir yetti.

Awi'l xojali'g'i'ni'n' bunday krizisten shi'g'i'wi' ha'm xali'qti'n' azi'q-awqat wo'nimlari menen ta'miynleniwi, awi'l miynetkeshlerinin' do'retiwshiligin artti'ri'w ha'm wolar qa'biletin, miynetin, mu'lk iyesi retinde qaraw arqali' a'melge asadi'.

Awi'l xojali'g'i' miynetkeshlerinin' miynet potentsiali'n joqari'lati'w sha'rtlerinin' biri materialli'q resurslar menen mu'lkshilik qatnasi'qlari'n wo'zgertiw, mu'lk formalari'n privatizaciya yetiw, mu'lklerdi ma'mleketlik mu'lkten aji'rati'w yesabi'nan wori'nlanadi'.

O'zbekistan Respublikasi' Prizedenti I. A. Karimov ha'm hu'kimet basshi'lari' jer, suw ha'm materialli'q resurslardan na'tiyjeli paydalani'wdi' artti'ri'w ha'm wolar u'stinde miynet yetip ati'rg'anlardi'n' materialli'q jag'dayi'n jaqsi'lawg'a u'lken itibar qaratpaqta.

Yen` aldi` menen yeski kollektivlik tu`siniginen azat boli`p, jerdin` ha`r bir wo`nimi- bizin` bayli`g`i`mi`z ha`m ha`r birimiz wog`an jeke qarawi`mi`z talap yetiledi.

Yeger jerge qansheli hurmet penen qarasaq, wol wo`zinin` wo`nimlerin moli`raq usi`nadi`.

Respublikami`z awi`l-hojali`g`i`nda ko`p ukkladli` ekonomikani`n` qa`liplesiw processi ketpekte ha`m bugingi ku`nge kelip hojali`qti` ju`rgiziwdin` jan`a formalari` fermerlik ha`m diyxanshi`li`q xojali`qlari` qa`liplesbekte.

Bir qatar diyxanshi`li`q ha`m fermerlik hojali`qlarda awi`l-xojali`q wo`nimlerinin` wo`ndiris ko`leminin` wo`siw tendenciyasi` sezilmekte.

Azi`q-awqat ma`selesinin` na`tiyjeli sheshiliwi hali`qti` azi`q-awqat wo`nimleri menen ta`miynlew, jer- suw resurslari`n` racional paydalani`w tiykari`nda sharwashi`li`q penen diyxanshi`li`q tarawlari`ni`n` na`tiyjeliligi tiyiqari`nda ani`qlanadi`, o`ndiristin` joqari` da`rejesi ha`m awi`l-hojali`q wo`nimleri paxta, da`n, su`t, go`sh wo`nimlerin tuti`ni`w ja`miyettin` ekonomikali`q turaqli`li`g`i`n` ani`qlap azi`q-awqat g`a`rezsizligin ta`miynlep dinamikali`q ha`m ha`r ta`repleme rawajlani`w ushi`n jag`daylardi` jaratadi`.

Bugingi ku`nde Qaraqalpaqstan Respublikasi`nda awi`l-xojali`g`i`n` rawajlandi`ri`w boyi`nsha ila`jlarda, wo`nimlerge bolg`an talap ma`selesi toli`g`i` menen sheshilmey ati`r.

Paydalani`lg`an wo`ndirislik materialli`q resurslar ja`miyetlik sektordag`i` sharwashi`li`q wo`nimlerinin` shi`g`i`wi` menen wo`teledi, ja`miyetlik sektorda awi`l-xojali`q wo`nimlerinin` shi`g`ari`li`wi` to`menledi. Wo`nimlerdin` wo`ndiris na`tiyjeliligi qi`sqari`p bardı`.

Bunday jag`daylardi`n` ju`zege keliwinin` sebepleri Aral apashi`li`g`i` menen baylani`sli`, suwg`ari`latug`i`n` jer maydanlari`ni`n` shorlani`wi`, tarawdi`n` materialli`q texnikali`q bazasi`ni`n` a`zziligi, social sferadag`i` jan`a progressiv texnologiyalardi`n` joqli`g`i`, sanaat penen awi`l xojali`g`i` arasi`ndag`i` almaslaw yekvivalentinin` buzi`li`wi` yag`ni`y bahalar dispariteti,

awi'ldi'n` haqi'qi'y materialli'q ha'm social za`ru'rliklerine itibarsi'zli'q aqi'beti desek boladi'.

Mine usi'g'an baylani'sli' ta`rizde, Qaraqalpaqstan Respublikasi' ushi'n suw - jer ha'm materialli'q resurslardi' na'tiyjeli ha'm racional qollani'w boyi'nsha ilimiy tiykarlang'an a`meliy usi'ni'slar, suw resurslari' jetispewshiligi sharayati'nda suwg`ari'latug`i'n zonalarda awi'l – xojali'g'i' wo`ndirisin rawajlandi'ri'w si'yaqli' ma'selelerden temami'zdi'n` aktualli'g'i' belgilenedi.

**Mashqalani'n` u`yrengenlik da`rejesi.** Jer - suw resurslari'n na'tiyjeli paydalani'w ha'm awi'l – xojali'g'i'ni'n` rawajlani'wi' K.I. Lapkin, S.N. Usmanov, A.S. Tsamutali, F.K. Kayumov, I.S. Larin, R.X. Xusanov, R. Radjapov, M.T. Rizaev, A.M. Kadirov, A.K. Ismaylova, K.. Chariev, A.M. Djuraev, T.S. Mallabaev, J. Medetullaev, Ye. Yusupov ha'm t.b.lar miynetlerinde sa`wlelenedi. Bul ilimiy isler, agrarli'q sektordi'n` ekonomikali'q na'tiyjeliliginin` teoriyali'q pikirleri, wo`ndiristi basqari'wdi' sholkemlestiriw boljawlari' menen rawajlandi'ri'w ha'm awi'lli'q jerlerdin` socialli'q infrasturkturasi'n rawajlandi'ri'w bag`darlari' menen baylani'sli'. Biraq wolardi'n` ko`pshiliginde reformalasti'ri'wdan aldi'ng`i' da`wir qaraladi'. Son`li'qtanda bazar qatnasi'qlari' jag`dayi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda awi'l – xojali'g'i'n rawajlandi'ri'w, jer - suw ha'm materialli'q resurslardi' paydalani'w na'tiyjeliligin joqari'lati'w teoriyali'q ha'm a`meliy ta`repten kem u`yrenilgen.

Izertlew maqseti. Izertlew maqseti Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda jer - suw ha'm materialli'q resurslardan na'tiyjeli paydalani'wdi' artti'ri'w. Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda yegisliktin` tiykgarg'i' tarawlari'n rawajlandi'ri'w boyi'nsha usi'ni'slardi' islep shi'g'i'w, bazar qatnasi'qlari'na wo'tiw jag`dayi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda awi'l – xojali'g'i' wo`ndirisin rawajlandi'ri'w.

Qoyi'lg'an maqsetke sa'ykes to'mendegishe wazi'ypalar belgilendi.

-Awi'l xojali'g'i' wo'ndirisinin' materialli'q resurslari'ni'n' na'tiyjeliligin artti'ri'wdi'n' teoriyali'q-metodikali'q tiykarlari'n izertlew ha'm Qaraqalpaqstan Respublikasi' materialli'q resurslari'ni'n' teoriyali'q tiykari'n jarati'w;

-Wo'nimler wo'ndirisinin' na'tiyjeliligin, woni'n' kriteriyalari' menen ko'rsetkishlerin ani'qlaw;

-Materialli'q si'yi'mli'li'q ko'rsetkishlerinin' ekonomikali'q mazmuni'n belgilew ha'm wolardi' ani'qlaw metodlari'n belgilew;

-Materialli'q qa'rejetler qurami'n izertlew, olardi' yesapqa ali'w ha'm bahalaw;

-Diyxanshi'li'q, sharwashi'li'q wo'ndirisi menen materialli'q qa'rejetlerdin' yerisilgen da'rejelerin analizlew;

-Wo'ndirislik fondlardi'n' na'tiyjeli paydalani'wdi' ani'qlaw ha'm wo'nimnin' materialli'q si'yi'mli'li'g'i'n qi'sqarti'w;

-Texnikalardan na'tiyjeli paydalani'w ha'm woni'n' materialli'q resurslarg'a ta'siri;

-Wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'n ani'qlawdi'n' jan'asha usi'llari' ha'm wolardi' qi'sqarti'w rezervleri;

-Materialli'q resurslardi'n' na'tiyjeli qollani'li'wi'nda xojali'qti'qti'n' ishki rezervlerin belgilew ha'm wo'ndirislik qa'rejetlerdin' qaplani'wi'n ani'qlaw;

-Materialli'q yemes aktivlerdin' amortizaciya yesabi'n ju'ritiw;

Izertlew predmeti menen ob'ekti. Izertlew predmeti jer - suw ha'm materialli'q resurslardi' kompleksli paydalani'w na'tiyjeliliginin' metodikasi' , metodologiyasi', teoriyasi' menen praktikasi' ha'm woni'n' bazar sharayati'nda yegisliktin' rawajlani'wi'na ta'siri: wo'ndiristi sho'lkemlemlesteriwdin' jan'a formalari' (fermer ha'm diyxan xojali'qlari'nda) ; bazar ekonomikasi' sharayati'nda awi'l – xalqi'n tuti'ni'w tovarlari' menen

ta'miynlewshi jan'a bazarlar;bazar ekonomikasi' sha'rtleri boyi'nsha awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw ha'm sati'wdi'n ta'miynleniwi;

Izertlew ob'ekti awi'l –tiykarg'i' bo'legi jerge qaratil'gan, biraq materialli'q ha'm suw resurslari' jeterli da'rejede qollani'lmag'an diyxan ha'm fermerlik xojali'qlar.

Bar bolg'an jer-suw, materialliq-texnikali'q, miynet ha'm basqa da resurslar wo'nimler wo'ndirisinin ku'tilgen na'tiyjelerin bermey ati'r ha'm son'g'i' ji'llarda resurslardi'n na'tiyjeli qollani'li'w ko'rsetkishleri to'menlegen.

Izertlew da'wiri 2010-2013 ji'llar arali'g'i'nda awi'l – xojali'g'i'ni'n rawajlani'w ko'rsetkishleri, soni'n ishinde Qaraqalpaqstan Respublikasi' diyxanshi'li'q tarawi'ni'n rawajlani'wi'.

Izertlewimizdin teoriyali'q ha'm metodikali'q tiykari' retinde ilimpazlari'mi'zdi'n ekonomikali'q miynetleri, O'zbekistan Respublikasi' hu'kimet qararlari', Woliy Majlis ha'm Joqarg'i' Ken'es ta'repinen qabi'llang'an ni'zamlar menen aktler, ilimiy birlespelerdin izertlew na'tiyjeleri, Makroekonomika ha'm statistika Ministriginin materiallari' menen xojali'qlardi'n ji'lli'q yesabatlari' qollani'lg'an.

Dissertacyaliq jumi'si'mi'zdi'n ilimiy jan'ali'g'i'. Wori'nlang'an izertlew na'tiyjeleri to'mendegishe keltiriledi:

-Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda jer-suw ha'm materialli'q resurslardi' racional qollani'w boyi'nsha usi'ni'slar ilimiy tiykarlandi'.

-Diyxanshi'li'qta wo'ndiristin joqari'lawi'na topi'raq sapasi'ni'n ha'm jer-suw resurslari' menen ta'miynleniwinin ta'siri ha'm wo'nimnin wo'zine tu'ser bahasi'n to'menletiw ani'qlandi'.

-Materialli'q resurslardi'n ekonomikali'q mazmuni'na tiykar jarati'ldi'.

-Materialli'q resurslar qurami', olardi' yesapqa ali'w ha'm bahalaw.

-Diyxanshi'li'q wo'nimleri wo'ndirisi menen materialli'q - texnikali'q resurslari'ni'n yerisilgen da'rejelerine tiykarlamalar belgilendi.

-Wo`ndirislik fondlardi' na'tiyjeli qollani'w ha'm wo'nimnin' materialli'q si'yi'mli'li'g'i'n qi'sqarti'w ani'qlandi'.

-Awi'l xojali'g'i' texnikasi'n qollani'w ha'm wolardi'n' materialli'q aktivlerge ta'siri ilimiy tiykarlandi'.

-Wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'n qi'sqarti'w boyi'nsha xojali'qti'n' ishki rezervleri ani'qlandi'.

-Materialli'q resurslardi'n' xojali'q ishindegı rezervleri ha'm materialli'q yemes aktivlerdin' wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'na ta'siri ani'qlandi'.

Jumi'si'mi'zdi'n' a'meliy a'hmiyeti sonnan ibarat, izertlew na'tiyjeleri boyi'nsha ali'ng'an usi'ni'slar menen juwmaqlar jer-suw ha'm materialli'q resurslardi' racional qollani'w, diyxanshi'li'q wo'nimleri wo`ndiris ko`lemin artti'ri'w, wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'n to'menletiw boyi'nsha ila'jlardi' islep shi'g'i'wda qollani'ldi'.

Rezervlerdi ani'qlaw boyi'nsha usi'ni'slardi'n' yengiziliwi .
Diyxanshi'li'q ha'm sharwashi'li'q wo`ndirisinin' wo'siwi xali'qti'n' jan basi'na tuwra keletug'i'n wo'nimlerdin' arti'wi'n ta'miyyinleydi soni'n' menen birge Qaraqalpaqstan Respublikasi' awi'l xojali'g'i' wo`ndirisinin' na'tiyjeliligin artti'radi'.

Izertlew na'tiyjelerinin' si'naqtan wo'tiwi. Dissertaciyali'q jumi'sti'n' tiykarg'i' mazmuni' boyi'nsha ma'seleler 2013-2014 ji'llar arali'g'i'nda Berdaq ati'ndag'i' QMU di'n' magistratura bo'limi ha'm social-ekonomikali'q fakulteti ilimiy konferenciyalari'nda professor woqi'ti'wshi'lar qurami'ni'n' ilimiy seminarlari'nda ha'm ilimiy teoriyali'q ha'm a'meliy konferenciyalari'nda dodalandi', Dissertaciyani'n' juwmaqlari' menen usi'ni'slari' usi' ken'eslerde tasti'yi'qlandi'. Dissertaciyali'q jumi's materialı' boyi'nsha ilimiy maqalalar ha'm bayanat tezisler ju'rnal, toplamlarda jari'q ko'rdi.

1-bap. Awi'l-xojali'g'i' materialli'q resurslari'ni'n' teoriyalig'q tiykarlari'.

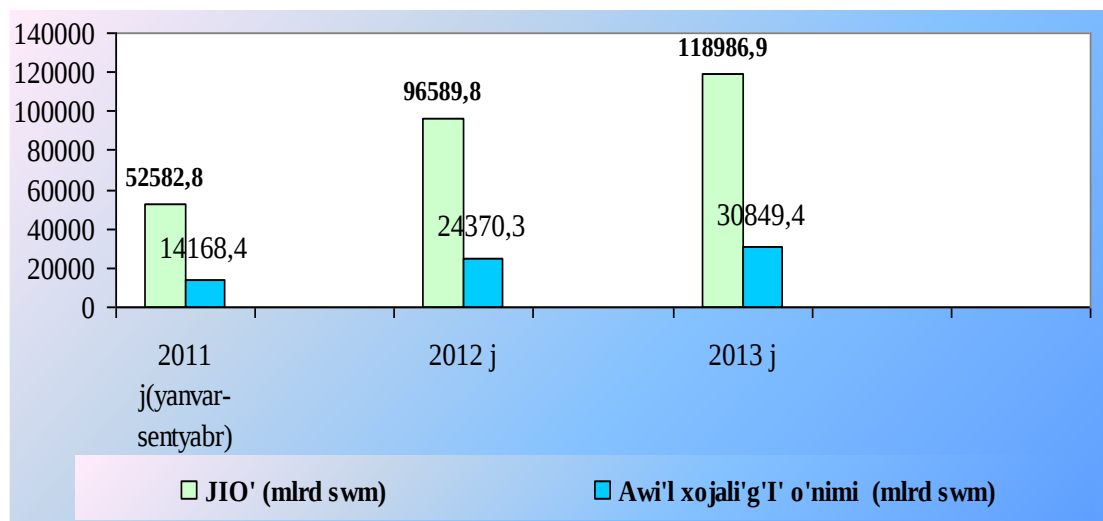
1.1. Awi'l-xojali'g'i'nda a'melge asiri'li'p atirg'an reformalar.

O'zbekistan Respublikasi' Worayli'q Aziyani'n' qolayli' territoriyasi'nda jaylasqan. Woni'n' territoriyasi'nda a'zelden insan ushi'n ju'da' kerekli sanalg'an tu'rli tu'rdegi awi'l xojali'q wo'nimlari jetilistiriledi ha'm islep shi'g'ari'ladi'. Sebebi bul territoriyada ta'biyiy-klimat jag'daylari' jeterli. Sonnan atap wo'tsek, Respublikada ji'lli'q wo'nimdarli' temperatura 25-35° ti' quraydi', quyashli' saat 3000 nan artiq boli'p, bir ji'lda bir neshe ma'rte zu'ra'a't ali'w mu'mkinshiligin beredi. O'zbekistan Respublikasi'ni'n' ja'mi jer maydani' 42,54 mln. gektar (2012 j.) boli'p, sonnan 52,8 procenti tu'rli tu'rdegi awi'l xojali'q ka'rxanalari', sho'lkemlari ha'mde diyxan xojali'qlari' paydalanadi': wolar di'n' ji'yi'ndi'si' ma'mleket awi'l xojali'g'i'n quraydi'. Woni'n' negizgi maqseti tarmaqta islep shi'g'ari'li'p atirg'an wo'nimler menen ma'mleket xalqi'ni'n' tuti'ni'w tovarlari'na bolg'an talabi'n qanaatlandi'ri'w. Woni'n' ushi'n:

- xali'q birden tuti'natug'i'n si'patli' awi'l xojali'g'i' wo'nimlardan barli'q talaplardi' qanaatlandi'ratug'i'n da'rejede islep shi'g'ari'w;

- qayta islep shi'g'ari'w ka'rxanalari'ni'n' awi'l xojali'g'i' wo'nimlerine bolg'an talapti' qanaatlandi'ri'wi' tiyis.

Ha'zirgi da'wirde, bul tarmaqta xali'qti'n' tuti'ni'p atirg'an tovarlari'ni'n' 85 procentten ko'bi islep shi'g'ari'lmaqta. Wolar wo'simlikshilik ha'mde sharwashi'li'q wo'nimlerinden ibarat. O'zbekistan Respublikasi'nda son'g'i' ji'llarda awi'l-xojali'g'i'n rawajlandi'ri'w boyi'nsha ko'plegen jumi'slar a'melge asiri'lmaqta. Sheklengen jer, suw resurslari'nan, materialli'q-texnikali'q rusurslardan, kapitaldan paydalani'w wo'nimdarli'g'i' joqari'lap barmaqta.

1-su'wret JIWo` ha`m awi'l-xojali'g'i` wo`nimlerinin` son'g'i` 3 ji'ldag'i` ko`rsetkishleri.⁴

Bul diagrammadan ko`rip turg`ani'mi'zday Respublikami'zda 2011-ji'li` yanvar-sentyabr aylari'nda uli'wma JIWo` 52582,8 mlrd swmdi' qurag`an bolsa, 2012-ji'lda bul ko`rsetkish 96589,6 mlrd su`mdi' qurag`an, al 2013-ji'lda bolma 118986,9 mlrd swmdi' qurag`an. Demek JIWo` 2013-ji'lda 2011-ji'lg'a sali'sti'rg`anda 2,2 yesege joqari'lag`an. Awi'l xojali'g'i'na toqtali'p wo'tetug'i'n bolsaq, bul sferada 2011-ji'li` 14168,4 mlrd swmli'q, 2012-ji'li` bolsa 24370,3 mlrd swmli'q, al 2013-ji'li` bolsa 30849,4 mlrd swmli'q wo`nimler wo`ndirilgen.

Wol negizinen 7mln 800 mi'n` tonna g'a`lle, 3 mln 360 mi'n` tonna paxta, 8 mln 400 mi'n` tonna pali'z, 846,3 mi'n` tonna miywe, 996,3 mi'n` tonna go'sh, 427,8 mi'n` tonna su't, 671,5 mi'n` dana qarako'l terisi, 1859,9 mlrd. dana ma`yek ha`m basqada awi'l xojali'g'i` wo`nimlerinen ibarat.⁵

Barli'q tu'rdegi awi'l xojali'g'i` wo`nimlerin islep shi'g`ari'wda respublika ekonomikasi'nda ba`nt bolg`an miynet resurslari'ni'n` 40 procentke jaqi'ni` qatnasqan.

⁴ Stat.uz sayti'nan ali'ng`an mag`li'wmatlar tiykari'nda du`zilgen

⁵ 2013 yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilgi iqtisodiy dasturning yeng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida I.A.Karimov ma`ruzasi. Qoraqalpog'iston tongi gazetasi

Biraq, Respublikani'n awi'lli'q jerlerinde xali'qti'n u'shten yeki bo'legi jasaydi'. Islep shi'g'ari'lg'an barli'q wo'nimlar 25 mln. gektarg'a jaqi'n awi'l xojali'g'i' jerlerinen ali'ng'an, sonnan 369,1 mi'n' gektari' yegislik jerler.

Ma'mleket diyxanshi'li'g'i' suwg'ari'wg'a tiykarlang'ani' ushi'n ko'p mug'dardag'i' suw resurslari' talap yetiledi. Biraq, bul talap ishki suw resurslari' menen 60 procenti g'ana qanaatlandi'ri'lmaqta. Bunday jag'day A'miwda'rya ha'mde Si'rda'rya basseinleinen u'lken mug'dardag'i' suw resurslari'n talap yetedi. Ha'zirgi da'wirde awi'l xojali'g'i'nda 42-46 mlrd. m³ suw resurslari'nan paydalani'lmaqta. Ta'biyatta jer ha'm suw resurslari' sheklengen, wolar qayta islep shi'g'ari'lmaytug'i'n resurslar sanaladi'. Soni'n ushi'n wolardi'n ha'r bir gektari'nan, m³ tan isbilermenlik penen ilim-texnika jen'islerin iske yendiriwge, ji'l dawami'nda toli'q ha'm wo'nimli paydalani'li'wi' tiyis.

Awi'l xojali'g'i' wo'nimlarin jetistiriwde sanaat ka'rxanalari'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an ko'plegen awi'l xojali'g'i' texnikalari', ximiyali'q qurallar, u'skeneler, janarmay, jani'lg'i', maylawshi' materiallar h.t.b. qurallardan paydalani'lmaqta.

Ma'selen, awi'l-xojali'g'i'nda 2013-ji'lda 84,3 mi'n'g'a jaqi'n tu'rli tu'rdegi traktorlar, 34,1 mi'n'nan arti'q ju'k tasi'wi'shi' mashinalar, 4,9 mi'n'g'a jaqi'n g'a'lle ji'ynaytug'i'n, ko'plegen basqada texnikalardan paydalani'lg'an. Tarmaq ko'leminde jerlerdin wo'nimdarli'g'i'n, yeginlerdin zu'ra'a'tlilikin artti'ri'w maqsetinde 415,5 mi'n' tonna mineral to'ginlerden paydalani'lg'an. Awi'l xojali'g'i'nda islep shi'g'ari'li'p ati'rg'an wo'nimlarin ja'ha'n bazari'na shi'g'ari'li'wi' na'tiyjesinde O'zbekistanni'n da'rejesi arti'p barmaqta. Ha'zirgi da'wirde A ha'm Ye tipdegi paxta talasi'n islep shi'g'ari'w boyi'nsha ja'ha'nde Qi'tay, AQSh, Hindistan ha'm Pakistan ma'mleketlerinen son besinshi wori'ndi', wolardi' eksport yetiw boyi'nsha yekinshi wori'ndi' iyelep kelmekte. Soni'n menen birgelikte O'zbekistan ja'ha'n bazari'nda si'patli' bolg'an qarako'l terisin, pillesin, ovosh, pali'z ha'm miywe wo'nimlar di ali'p shi'g'i'p satpaqta. Respublikani'n bul boyi'nsha potentsiyali'nan toli'q

paydalani'p ati'ri'lg'ani' joq. Woni' na'tiyjeli sheshiw ushi'n tarmaqta jetilistirilip ati'rg'an awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin qayta islep, du'nya bazari'na tayar wo'nimlardi shi'g'ari'wi' tiyis. Son'g'i' ji'llarda shet yel investiciyalari'n tarawg'a tarti'wda u'lken jumi'slar ali'p bari'lmaqta. Wolardi' keleshekte jedel temp penen rawajlandi'ri'w siyasiy, ekonomikali'q ha'mde socialli'q jaqtan maqsetke muwapi'q. Ha'zirgi da'wirde ma'mleket xalqi'n awi'l xojali'g'i' wo'nimlari menen ta'miyinlew da'rejesi ji'l sayi'n arti'p barmaqta.

1991-2013-ji'llarda da'n jetistiriw 3,7 yesege, kartoshka 5,9 yese, pali'z yeginleri 1,5 yese, miywe 3,6 yese, ju'zim 1,3 yese, go'sh (tiri wo'lshe'mde) 1,9 yesege, su't 2 yese ha'm mayek 2,4 yesege ko'beygen.⁶

Respublika xalqi'ni'n' jan basi'na 1991-ji'li' 24-kg miywe, 7,3 kg pali'z, 68,5 kg nan arti'q kartoshka, 138 kg ovosh wo'nimlari ,68,5 kg miywe, 40,2kg ju'zim 2012-ji'lda 47,3 kg pali'z, 68,5 kg nan arti'q kartoshka, 259 kg ovosh wo'nimlari , 68,5 kg miywe, 40,2kg ju'zim.⁷ Demek, ma'mlekette xali'qti'n' azi'q-awqatqa bolg'an talabi' belgili da'rejede qanaatlandi'ri'lmaqta.

1.1.1-keste

O'zbekistanda xali'q jan basi'na tiykarg'i' tu'rdegi awi'l xojali'g'i' wo'nimlari islep shi'g'ari'w dinamikasi', kg

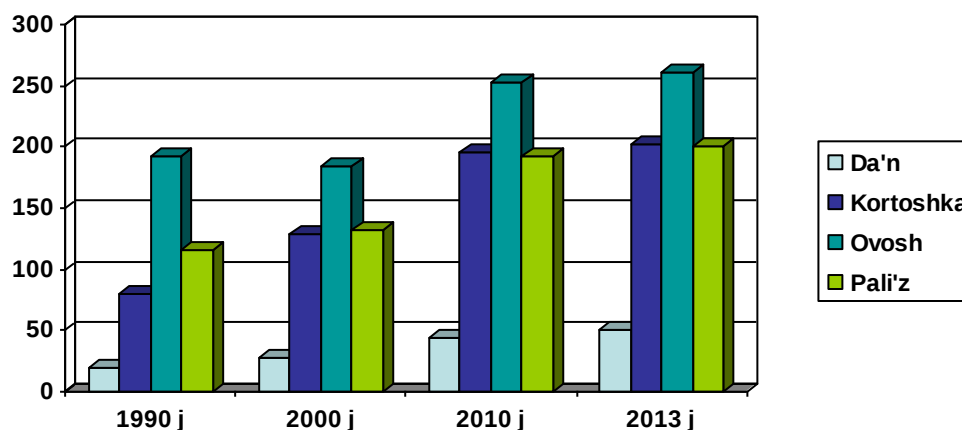
Wo'nimler tu'ri	1991- ji'l	2012- ji'l	2012-ji'l 1991-ji'lg'a sali'sti'rg'anda, procentte
Ovosh	138,6	259,0	186,9
Kartoshka	15,1	68,5	453,6
Pali'z	25,8	47,8	185,3
Miywe	24,0	68,5	285,4
Ju'zim	23,3	40,2	172,5

⁶ Agro.uz sayti'nan ali'ng'an mag'li'wmatlar.

⁷ Agro.uz sayti'nan ali'ng'an mag'li'wmatlar

G'a'rebsizlik ji'llari'nda awi'l xojali'g'i' wo'nimlari ko'leminin' asi'wi' tek yegin maydanlari'n ken'eytiw arqali' yemes, al intensiv rawajlandi'ri'w, yag'i'ni'y yeginler wo'nimdarli'g'i' ha'm sharwa mallari' wo'nimlerin asi'ri'w yesabi'nan ta'miynlenbekte.(2-su`wret)

2-su`wret

2-su`ret. O`zbekistanda tiykarg'i' tu'rdegi awi'l xojali'g'i' yeginleri wo'nimdarli'g'i'ni'n' wo'zgeriw dinamikasi', centner yesabi'nan.

Bul diagrammadan ko`rinip turg`ani'nday, wo'tken da`wir ishinde tiykarg'i' tu'rdegi yeginlerdin' wo'nimdarli'g'i' u`ziliksiz wo'sip barg`an. A`sirese, 2013-ji'lda 1990-ji'lg'a sali'sti'rg`anda da'nli yeginler wo'nimdarli'g'i' gektari'na 20,2 centnerden 50,1 centnerge yaki 248,1 procentke, kartoshka wo'nimdarli'g'i' 80 centnerden 202,5 centnerge yaki 253,1 procentke, pali'z yeginleri wo'nimdarli'g'i' 192,0 centnerden 261,3 centnerge yaki 136,1 procentke ha'm pali'z wo'nimdarli'g'i' 115 centnerden 201,1 centnerge yaki 174,8 procentke joqari'lag`an.

Keleshekte woni'n' si'pati'n jaqsi'lawg'a ayi'ri'qsha itibar beriw talab yetiledi. Biraq basqa wo'nim boyi'nsha xalqi'mi'zdi'n' medicina normalari' tiykari'nda talabi' toli'q qanaatlandi'ri'li'p ati'rg`ani' joq yekenliginde yesapqa ali'p wo'tiwimiz tiyis. Bunday jag`day respublikada awi'l xojali'g'i'n ja'nede rawajlandi'ri'wdi' talap yetedi.

Son'g'i' won ji'lda bul boyi'nsha bir qatar jumi'slar a'melge asi'ri'lmaqta. Sonnan, ma'mleket awi'l xojali'g'i' yerkin bazar ekonomikasi'ni'n talablari'na sa'ykes ekonomikali'q qatnasi'qlardi' qa'liplestiriw mu'mkinshiligin beretug'i'n, huqi'q, sho'lkemleskenlik, ekonomikali'q ha'mde socialli'q reformalar basqi'shpa – basqi'sh qatti' isenimler menen a'melge asi'ri'li'wi'n ta'miyinlep beretug'i'n ilajlar islep shi'g'i'li'p, izshillik penen turmi'sqa yendirilmekte.

Ha'zirde jer puqaralarg'a wo'mirlik miyras qali'wi' menen biypul berilmekte, fermer xojali'qlari' bolsa, 30 ji'ldan 50 ji'lg'a shekem bolg'an mu'ddetke paydalani'w ushi'n arendag'a berilmekte. Awi'lda mu'lk reformalari' na'tiyjesinde mu'lk iyeleri klassi' turaqli' ra'wishte qa'liplesip, rawajlanbaqta.

Soni'n menen birgelikte tarmaqta mu'lk ha'm wog'an tiykarlang'an ka'rxanalardi' reformalasti'ri'wlarda a'melge asi'ri'lmaqta. Woraydan jobali' basqari'lg'an ekonomika da'wirinde awi'l xojali'g'i'nda:

a) ma'mleketlik mu'lk; b) kolxoz-kooperativ mu'lk; v) jeke mu'lk formalari' bar bolg'an. Wolar tarmaqtag'i' ja'mi mu'lk tin' 99,9 procentin qurag'an.

Mu'lkke iyelik yetiw din' bul tu'rlerine iyelik yetiw, wolardan paydalani'w menen baylani'sli' bolg'an qatnasi'qlar yerkin bazar qatnasi'qlari'na sa'ykes kelmegenligi ushi'n ha'zirgi da'wirde respublika awi'l xojali'g'i'nda:

- ma'mleketlik mu'lk, wog'an tiykarlang'an ma'mleket ka'rxanalari';
- ja'ma'a't mu'lki (payshi'li'q mu'lkine tiykarlang'an shirket xojali'qlari');
- menshikli, jeke mu'lk (olarg'a tiykarlang'an fermer ha'm diyxan xojali'qlari');
- aralas mu'lk (og'an tiykarlang'an qospa ka'rxanalar) qa'liplesken.

Sho'lkemlestiriw reformalar menen birgelikte strukturali'q wo'zgerislerde a'melge asi'ri'lmaqta. Respublikada paxta monopoliyasi'ni'n unamsi'z

aqi'betlerine shek qoyi'w maqsetinde paxta yegiletug'i'n maydanlar qi'sqarti'ri'li'p, worni'na tiykari'nan g'a'lle yegilip basladi'.

Woni'n` na'tiyjesinde g'a'lle jetistiriwdin` mug'dari` 2013-ji'lda 7 mln. 800 mi'n` tonnag'a jetkerildi. G'a'lle yerkinligi siyasaki'ni'n` a'melge asi'ri'li'wi` Respublika xalqi'ni'n` da'n wo'nimlerine bolg'an talabi` toli'q qanaatlandi'ri'ldi'.

Awi'l xojali'g'i` sub'ektlerinin` xi'zmetlerin rawajlandi'ri'w, woni'n` wo'nimdarli'g'i'n artti'ri'w maqsetinde tarmaqta finans, kredit, sali'q ha'm bahalar reformasi` a'melge asi'ri'lmaqta. G'a'rezsizlikke shekem awi'l xojali'g'i` ka'rxanalari` tiykari'nan ma'mleketlik byudjetten aji'rati'li'p ati'rg'an qarji` yesabi'nan qarji'lanti'ri'lmaqta. Wolar jetistirilgen barli'q wo'nimlerden ma'mleket ta'repinen woraydan wornati'lg'an sati'w bahalari'nda negizinen ma'mlekettin` wa'kil sho'lkemleri ta'repinen sati'p ali'ng'an. Bunda wolarg'a wo'zinin` wo'nimlerin sati'wda yerkinlik berilmegen. Wo'tken ji'llarda xojali'qlarg'a tu'rli tu'rdegi kreditlerdi belgilengen ta'rtipte ma'mleketlik bank bergin. Sebebi basqa bankler bolmag'an. Awi'l xojali'g'i` ka'rxanalari` 8 tu'rli sali'qlardi` belgilengen stavkalarda to'lep kelgen. Tarmaqta yerkin bazar qatnasi'qlari'n qa'liplestiriw processinde ma'mleketlik bolmag'an mu'lk tu'rlerine tiykarlang'an sub'ektlerdi qarji'landi'ri'wdi'n` qurami` tu'pten wo'zgerdi.

Ha'zirgi da'wirde awi'l xojali'g'i` ka'rxanalari'ni'n` xi'zmetin rawajlandi'ri'w ushi'n ko'pshilik jag'daylarda wo'zlerinin` qarji'lari` jetpey ati'r.

Son'g'i` ji'llarda ma'mleketimiz ekonomikasi'na kiritilip ati'rg'an investiciyalar ko'lemi 22 067,0 mlrd swmnan arti'q boli'p, 2005 ji'lg'a sali'sti'rg'anda woi'n` wo'sim pa'ti 2,9 yesedan zi'yat boli'p tabi'ladi'.

Tiykarg'i` kapitalg'a tarti'lg'an investiciyalar wo'siw tendenciyasi'na iye. 2005–2013 ji'llar dawami'nda investiciyalardi'n` tarmaqlar boyi'nsha bo'listiriliwi to'mendegishe bolg'an: 33,1 procent – sanaat, 19,0 procent – transport, 14,5 procent – u'y-jay ha'm kommunal xojali'qqa, 7,8 procent –

bilimlendiriw, 5,9 procent – kommunikaciya, 4,9 procent – geologiya, 3,8 procent – awi'l-xojali'g'i', 2,9 procent – sawda ha'm uli'wma awqatlani'wg'a, 2,0 procent – den-sawli'qti' saqlaw ha'm sportqa, qalg'an 6,1 procenti basqa sferalarg'a tarti'lg'an.⁸ Bul ko'rsetkishlerden ko'rinip turg'ani'nday awi'l xojali'g'i'na tarti'li'p ati'rg'an investiciyalar ko'lemi ju'da to'men boli'p ati'r.

Usi'ni' yesapqa alg'an halda O'zbekistan Respublikasi' Prezidentinin' 2013 ji'l 18 noyabrdegi "O'zbekistan Respublikasi'ni'n' 2014 ji'ldag'i' Investiciya da'stu'ri haqqi'nda" g'i' PQ-2069-sanli' qarari' tiykari'nda awi'l ha'm suw xojali'g'i' ministrligi sistemasi'nda 15 proekt a'melge asi'ri'li'wi' rejelestirilgen.

Hu'kimet qadag'alawi' asti'nda a'melge asi'ri'li'p ati'rg'an 15 proektlerdin' usi' ji'l yanvar-mart aylari' ushi'n belgilengen qarji' tarti'w rejesi 8,598 mln.AQSh dollari'n ha'm wo'zlestiriw rejesi 17,067 mln.AQSh dollari'n qurap, a'melde bul ko'rsetkishler 8,598 mln. (100%) ha'm 10,072 mln. (100%) AQSh dollari' ko'leminde woi'rnlandi'.⁹

Soni'n' menen birgelikte finans-kredit institutlari'nen berilip ati'rg'an qarji'lar talapti' qanaatlandi'ratug'i'n da'rejede yemes. Sebebi awi'l xojali'g'i' sub'ektlerinin' ekonomikali'q jag'dayi' finans-kredit institutlari' ta'repinen qollap-quwatlaytug'i'n shirketlerdi toli'q qanaatlandi'ra almaydi'.

Awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' ta'repinen jetistirilip ati'rg'an paxta shiyki zati' ha'm g'a'llenin' 50 procentten ko'biregi ma'mleket buyi'rtpasi' sanaladi'. Wolardi' ma'mleket ta'repinen belgilengen sati'w bahalari'nda, qolg'an bo'legin, sonday-aq, basqa wo'nimlerdi yerkin, kelisilgen bahalarda qa'legen mug'darda yerkin sati'w mu'mkinshiliklerine iye. Bul process awi'l xojali'g'i' wo'nimlerinin' belgili da'rejede yerkinlestirilgenliginin' da'lili. Biraq ma'mlektlik sati'p ali'w bahalari'ni'n' ishki ha'm si'rtqi' du'nya bazari'ndag'i' bahalari' to'men. Lekin awi'l xojali'g'i' sub'ektlari ta'repinen sati'p ali'ni'p ati'rg'an sanaat ka'rxanalari'ni'n' wo'nimlerinin' yerkin bahalari' ji'l sayi'n joqari' templerde arti'p barqta. Aqi'bette awi'l xojali'g'i' wo'nimlerinin'

⁸ e-gazeta.norma.uz sayti'nan ali'ng'an mag'li'wmatlar

⁹ O'zbekistan Respublikasi' Prezidentinin' qarari' 2013- ji'l 18-noyabr, PQ-2069-sanli'

bahasi' menen sati'p ali'ni'p ati'rg'an sanaat wo'nimlerinin' bahalari' arasi'nda ten' salmaqli'li'q bolmaydi'.

Soni'n' na'tiyjesinde awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari' ta'repinen jarati'lg'an taza paydani'n' bir qansha bo'legi sanaat ka'rxanalari'ni'n' ixtiyari'na wo'tip ketpekte. Bul ma'seleni unamli' sheshiw ushi'n ma'mleket ta'repinen maqsetli da'sturlerdi islep shi'g'i'w talap yetiledi. Wolar barli'q qatnasi'wshi'lardi'n' wo'z-ara ma'plerin itibarg'a alg'an boli'wi' tiyis.

Agrar tarmaqta a'melge asi'ri'li'p ati'rg'an reformalar tarmaq ha'mde ma'mleket ekonomikasi'ni'n' rawajlani'wi'na u'lken u'les qospaqa. Bul haqqi'nda respublika Prezidenti I.A.Karimov Joqari' Ma'jilistin' Ni'zamshi'li'q palatasi' ha'm Senatti'n' qospa Ma'jlisidegi shi'g'i'p so'ylewinde to'mendegi pikirlerdi: «Yen' aldi' menen, ekonomikani'n' turaqli' wo'simi ta'miynlendi, makroekonomikali'q ha'm finansli'q turaqli'li'q ja'nede bekkemlendi... Awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin wo'ndiriw ko'lemi wo'tken ji'li' 10,1 procentke joqari'ladi'... Awi'l xojali'g'i' wo'ndirisin sho'lkemlestiriw sistemasi' bastan-ayaq wo'zgerip ati'r, fermerlik awi'lda xojali'q ju'rgiziw din' yen' perspektivali' ha'm na'tiyjeli formasi' si'pati'nda jetekshi wori'ndi' iyelemekte»¹⁰, - dep bildirgen yedi. Biraq, yerisilgen na'tiyjeler ha'zirgi arti'p bari'p ati'rg'an talapti' toli'q qanaatlandi'ra almaydi'. Soni'n' ushi'n agrar tarmaqta a'melge asi'ri'li'p ati'rg'an «bazar reformalari'n teren'lestiriw ha'm ekonomikani' ja'nede yerkinlestiriw»¹¹ basli' wazi'ypa yekenligi Prezidentimiz ta'repinen belgilengen. Yen' basli' wazi'ypa ma'mleketti modernizaciyalasti'ri'w ha'm xali'qqa jaqsi' turmi's jag'dayi'n jarati'p beriwden ibarat.

Woni' sheshiw maqsetinde awi'l xojali'g'i'n modernizaciyalasti'ri'w na'tiyjesinde tarmaqti' ja'nede joqari' temp penen rawajlandi'ri'wdi' ta'miynlewi za'ru'rli. Woni'n' ushi'n awi'l xojali'g'i'ndag'i' menshikli tarmaqlardi' basli' da'rejede wo'simin ta'miynlewge yerisiwimiz tiyis. Soni'n'

¹⁰ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islohetishdir. -T.: O'zbekiston, 2005. 82-bet.

menen birgelikte «... kishi biznes ha'm fermerlikni rawajlandi'ri'w boyi'nsha jumi'slardi' teren'lestiriw ha'm ko'lemin ken'eytiw»¹² agrar reformani'n' basli' bag'dari' dep belgilengen. Wolardi' na'tiyjeli sheshiwdi ta'miyinlewge qarati'lg'an qaratilgan ani'q ilajlarda belgilengen. Usi'g'an tiykarlani'p “2012-2016 ji'llarda awi'l xojali'g'i' wo'ndirisin ja'nede modernizaciyalaw, texnikali'q ha'm texnologiyali'q jaqtan qayta u'mkenelew da'stu'ri a'melge asi'ri'li'wi'n ta'miyinlew is-ila'jlari' haqqi'ndag'i'”¹³ O'zbekistan Respublikasi' Ministrler Ken'esinin' qarari' qabi'llang'an yedi.

Fermerlikni joqari' templerde rawajlandi'ri'w ushi'n to'mendegi ma'selelerge itibar beriw:

- ma'mleketlik strukturalardi'n' awi'lli'q jerlerde isbilermenlikke, kishi biznes sub'ekti sanalg'an fermerlik xi'zmetlerge aralasi'wi'n sheklew;

- fermerlerdi tender negizinde tan'lawdi' wo'tkeriw, wolarg'a jer aji'rati'p beriw jumi'slari'n ashkarali'q, barli'q ni'zamlar talabi' negizinde a'dil ta'rizde a'melge asi'ri'w, tender komissiyasi'ni'n' ag'zasi'na jetik, ta'jriybeli, bilimli, hadal, ma'deniyatli' basshi', qa'nigelerdi belgilew, tan'lap qoyi'w, woni'n' xi'zmetin toli'q kompyuterlestiriw;

- fermerlerge uzaq mu'ddetke paydalani'w ushi'n aji'rati'p berilip ati'rg'an jerlerdin' si'pati'n jaqsi'li'w, wo'nimdarli'g'i'n artti'ri'wdi' ta'miyinlewge qarati'lg'an ilajlardi' wo'z waqi'ti'nda na'tiyjeli a'melge asi'ri'li'wi'n ta'miyinleytug'i'n mug'darda qarji'lardi' ma'mleket byudjetinen aji'rati'w mu'mkinshiligin jarati'p beriw;

- ayi'ri'm awi'l xojali'g'i' wo'nimlerine belgilenip ati'rg'an ma'mleket buyi'rtpasi'n rawajlang'an ma'mleketlerde qollani'p ati'rg'an wo'z-ara ma'pdarli' ma'mleketlik da'stu'rler menen almasti'ri'w;

- fermerlik xi'zmetti qarji'landi'ri'w, kreditlestiriw jumi'slari'n a'piwaylasti'ri'w, sha'rtlerde belgilengen ju'klerdi jen'illestiriw, mu'ddetlerin ha'm stavkalari'n wo'z-ara ma'pdar boli'wi'n ta'miyinlew;

¹² Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. -T.: O'zbekiston, 2005. 105-bet.

¹³ O'zbekistan Respublikasi' Ministrler Ken'esinin' ni'zam hu'jjetler toplami' 2012 j, 29-sanli', 333-statya

- fermerlik xi'zmette za'ru'r bolg'an wo'ndiris qurallari'n yerkin sati'p ali'w ha'm wo'zinin' wo'nimlerin yerkin sati'w ushi'n bazarlarga shi'g'ari'w (naq pullardi' wo'z waqi'ti'nda ali'w) mu'mkinshiliklerin ken'eytiw;

- fermerlerge barli'q tu'rdegi xi'zmetlerdi ko'rsetetug'i'n sub'ektlerdi sho'lkemlestiriw bazar infrastrukturasini qa'liplestiriw, wolardi' materialli'q resurslar ha'm texnikalar, kadrlar menen ta'miyinlewge baylani'sli' bolg'an processlerdi jetilistiriw;

- fermer xojali'qlari' to'lep ati'rg'an sali'q ha'm to'lewlerdin' mazmuni'n, qurami'n ha'm stavkalari'n qayta ko'rip shi'g'i'w;

- fermer xojali'qlari'na shet yel investiciyalari'n tarti'w ma'selelerine ko'meklesiw h.t.b. maqsetlerge muwapi'q.

«Biz bu'gin ma'mleketimizdi reformalasti'ri'w ha'm jan'alaw maqsetinde aldi'mi'zg'a qoyi'p ati'rg'an ha'm wo'zinin' sheshimin ku'tip ati'rg'an yen' a'hmiyetli basli' wazi'ypalar negizinde usi'lardan ibarat»¹⁴.

1.2. Awi'l-xojali'g'i'ni'n' materialli'q resurslari'ni'n' ekonomikali'q tiykarlari'.

Yerkin bazar ekonomikasi'na, ku'shli demokratiyali'q huqi'qi'y ma'mleketti jarati'w maqsetinde respublikani'n' barli'q tarawlari'nda, sonnan, awi'l xojali'g'i'nda u'lken huqi'qi'y, sho'lkemlesken, ekonomikali'q ha'm socialli'q reformalar ma'mlekettin' basshi'li'g'i'nda basqi'shpa-basqi'sh a'melge asi'ri'lmaqta. Da'slep, awi'l xojali'g'i'nda yerkin bazar ekonomikasi' qatnasi'qlari'n bekkem wornati'w, ali'p bari'li'wi'n ta'miyinlew qa'biletine iye bolg'an huqi'qi'y negizi jarati'li'p, rawajlanbaqta. Wog'an respublikada Joqari' Ma'jilis ha'm Senat ta'repinen bir qatar ni'zamli'qlar, Prezidenttin' Pa'rmanlari' ha'mde Ministrlar Kabinetinin' qararlari' qabi'l yetilgen. Bu'gingi ku'nde awi'l-xojali'g'i'n rawajlandi'ri'w boyi'nsha Wo'kisbekistan Respublikasi' Prezidentinin' "Awi'l-xojali'g'i'ni'n' mashinasazli'q ka'rxanalari'n basqari'wdi' ja'ne de rawajlandi'ri'w ha'm finansli'q ja'rdem beriw"

¹⁴ Karimov I.A. Bizning bosh maqadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. -T.: O'zbekiston, 2005. 91-bet.

haqqi'ndag'i' qarari' qabi'l yetildi.¹⁵ Bul qararda awi'l-xojali'g'anda mashisazli'q ka'rxanalari'ni'n' xi'zmetin basqari'wdi' ja'nede rawajlandi'ri'w, wolardi'n' na'tiyjeliligin ha'm rentabelliligin joqari'lati'w, tarawda wo'ndiristi modernizaciyalaw, texnikali'q ha'm txnologiyali'q qayta u'skenelew, agrosanaat kompleksi ushi'n zamanagoy wo'nimdarli'li'g'i' joqari', ishki ha'm si'rtqi' bazarda ba'sekige shi'damli' texnika ha'm u'skenelerdi wo'ndiriwdi sho'lkemlestiriwge qarati'lg'an birde-bir texnika si'yasati'n a'melge asi'ri'w maqsetleri belgilep berilgen.

Awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari'n materialli'q resurslari'nan na'tiyjeli paydalani'w, wolardi' resurslar menen ta'miyinlew negizinde O'zbekistan Respublikasi' Prezidentin' "Awi'l xojali'g'i'ni'n' mashinasazli'q ka'rxanalari'n basqari'wdi' ja'nede rawajlandari'w ha'm finansli'q jaqtan ja'rdem beriw haqqi'nda"gi'¹⁶, «O'zbekistan Respublikasi'nda Investiciya klimati' ha'm isbilermenlikti ja'nede rawajlandi'ri'wg'a tiyisli qosi'msha ila'jlar haqqi'nda»gi'¹⁷ qararlari', h.t.b., tarawdi' reformalasti'ri'wdi'n' huqi'qi'y negizin jaratadi'.

Jarati'lg'an huqi'qi'y tiykar negizinde awi'l xojali'g'i'nda a'melge asi'ri'li'wi' za'ru'rli bolg'an sho'lkemlestiriw, ekonomikali'q ha'mde socialli'q reformalardi'n' a'hmiyeti ju'da' u'lken boli'p, to'mendegi jag'daylardi' qa'liplestiriwge qarati'lg'an:

- awi'l xojali'g'i'n yerkin bazar ekonomikasi' talaplari' negizinde basqari'w ha'm woni' bekkemlew;
- mu'lkshiliktin' tu'rli tu'rdegi formalari'n payda yetiw, na'tiyjeli rawajlandi'ri'w;
- awi'llarda bazar mu'lki qatnasi'qlari'n wornati'w, rawajlandi'ri'w ha'm yerkinlestiriw;
- tarmaqta tu'rli mu'lk tu'rine tiykarlang'an sub'ektlardi payda yetiw, wolarg'a yerkin xi'zmet ko'rsetiw ushi'n sha'rayatlar jarati'w;

¹⁵ O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti qarari' 2014-ji'l 15-may PK-2176-sanli'.

¹⁶ O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti Qarari' 2014-ji'l 15-may №PK-2176

¹⁷ O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti Qarari' 2014-ji'l 7-aprel №PK-4609

- awi'llarda mu'lkke iyelik yetiw klassi'n payda yetiw, wolardi'n mu'lkke bolg'an tu'siniklerin, an'i'n, pikirlewlerin jetilistiriw;

- barli'q tu'rdegi ekonomikalı'q qatni'si'qlardi' teren'lestiriw ha'm yerkinlestiriw;

- xali'qti'n da'ramatlari'ni'n wo'siwin ta'miyinlew;

- awi'l xojali'g'i'n turaqli' rawajlandi'ri'w;

- tarmaqta awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin islep shi'g'ari'wda strukturalı'q wo'zgerislerdi ta'miyinlew;

- xali'qti' qayta islep shi'g'ari'w sanaati', awi'l xojali'g'i' wo'nimleri menen ta'miyinlewdi jetilistiriw, xoshametlew;

- xali'qti' socialli'q jaqtan ta'miyinleniwin jaqsi'law h.t.b.;

- wo'tken da'wirlerde wolardi' ta'miyinlew maqsetinde awi'l xojali'g'i'nda jer, suw, mu'lk, sho'lkemleskenlik-strukturalı'q, finans-kreditli, sali'q, baha, investiciya h.t.b. reformalari' wo'z-ara baylani'sli' tu'rde a'melge asi'ri'lmaqta.

Jer, suw resurslari'na iyelik yetiwdin' huqi'qi'y negizi O'zbekistan Respublikasi' Konstituciyasi'ni'n 55-statyasi'nda «Jer... suw... uli'wma milliy bayli'q, wolardan optimal paydalani'w za'ru'r ha'm wolar ma'mleket qorg'awi'nda»¹⁸ - dep atap wo'tilgen. Respublikani'n ja'mi jer maydani'na uli'wma milliy bayli'q, ma'mleket mu'lki si'pati'nda iyelik yetiw huqi'qi' O'zbekistan Joqari' Ma'jilisinin' juwapkershiligine (moyni'na) ju'klenilgen. Joqari' Ma'jilis wo'zinin' qaramag'i'ndag'i' jer qatnasi'lari'ni'n ayi'ri'm ma'selelerin xali'q deputatlari' awi'l, qala, poselka, rayon ha'mde oblastlar Ken'esleri ha'm wolardi'n wori'nlawshi' (atqarti'wshi') kommitetlari juwapkershiliklerine (moyni'na) ju'klenen. Wolar jer kodeksi h.t.b. Ni'zamlarg'a tiykarlang'an tu'rde jerlerden optimal wo'nimli paydalani'wdi' ta'miyinlew maqsetinde paydalani'wshi'larg'a belgili bir mu'ddetke haqi' to'lew din' worni'na paydalani'w ushi'n bermekte, sheklengen mug'dardag'i' jerlerdi bolsa, «Kim asti'» sawdasi'nda satpaqta. Demek, wolar jer reformasi'n

¹⁸ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 1993.

a'melge asi'ri'wg'a juwapker. Reformalar na'tiyjesinde respublikada jasap ati'rg'an puxaralarg'a wo'mirlik paydalani'w ushi'n 650 mi'n' gektag'a jaqi'n jer berildi. Soni'n' menen birgelikte 2005-ji'ldi'n' 1-iyuli'nan baslap 121,6 mi'n' fermer xojali'qlari'na 3666,4 mi'n' gektar jer uzaq mu'ddetke (30 ji'ldan 50 ji'lg'a shekem) paydalani'w ushi'n arendag'a berildi. Wolar jerden paydalani'p ati'rg'anli'g'i' ushi'n jer sali'g'i'n to'leydi.

Usi' atap wo'tilgen da'slepki da'wirlerde sheklengen mug'dardag'i' jer bina'-imaratlar menen birgelikte jeke menshikli mu'lk si'pati'da artti'ri'lg'an. Demek, jer reformasi': uzaq mu'ddetke arendag'a, wo'mir boyi'nsha paydalani'wg'a beriw ha'm sati'w arqali' a'melge asi'ri'lmaqta.

o'nimleri menen qanaatlandi'ri'w ushi'n wolardi' jetistiriwdi ko'beytiw ob'ektiv za'ru'rlik yesaplanbaqta. Buni'n' ushi'n talap yetilgen ko'lemde ha'r tu'rli resurslar bar boli'wi' kerek. Mi'sali', jjer, suw, bina, imaratlar, mashinalar, traktorlar, tog'ay, bag'lar, sharwa haywanlari', ta'biyiy resurslar ximiyali'q qurallar, miynet resurslari'. Biraq bul materialli'q-texnikali'q resurslar qurami'na qarji'lar ha'm tag'i' basqalar kirmeydi. Wolar awi'l xojali'g'i'ni'n' materialli'q-texnikali'q resurslari'n sho'lkemlestiredi. Sol resurslar ja'rdeminde awi'l xojali'g'i'da ha'r tu'rli jumi'slar, xi'zmetler wori'nlani'p, wo'nimler jetistiriledi. Wolardi'n' sapasi'n, jag'dayi'n jaqsi'law, jan'alari'n jarati'w maqsetinde pa'n-texnika rawajlani'wi' a'melge asi'ri'ladi'. Soni'n' na'tiyjesinde zu'ra'a'tli, tezpiser sartlar, parodali' sharwa parodalari', ha'r ta'repleme qolay ha'm na'tiyjeli yesaplang'an texnikalar, aldi'ng'i' texnologiyalar jarati'ldi'.

Sol resurslardi'n' awi'l xojali'g'i' wo'ndirisindegi a'himieti ju'da' u'lken. Sebebi barli'q tu'rdegi di'yxanshi'li'q wo'nimlerin jetistiriwde jerden paydalani'ladi'. Demek, jer bolmasa, joqari'dag'i' wo'nimlerdin' jetistiriliwi ta'miyinlenbeydi. Ma'mleketimiz di'yxanshi'li'g'i' suwg'ari'wg'a tiykarlag'anli'g'i' sebinen suw resurslari'ni'n' a'himieti ju'da' u'lken. Awi'l xojali'g'i'ni'n' materialli'q - texnikali'q resurslari'ni'n' ekonomikali'q mazmuni', ma'nisi ha'm du'ziliwi ha'm paydalani'li'wi' boyi'nsha 3-si'zi'lmadag'i' ta'rtipte klassifikaciyalaw mu'mkin. Soni'n' ishinde:

I – sho'lkemlestiriliwi boyi'nsha;

II – wo'ndiriske qatnasi'g'i' boyi'nsha;

III – wo'ndiriste qatnasi'wi'na baylani'sli';

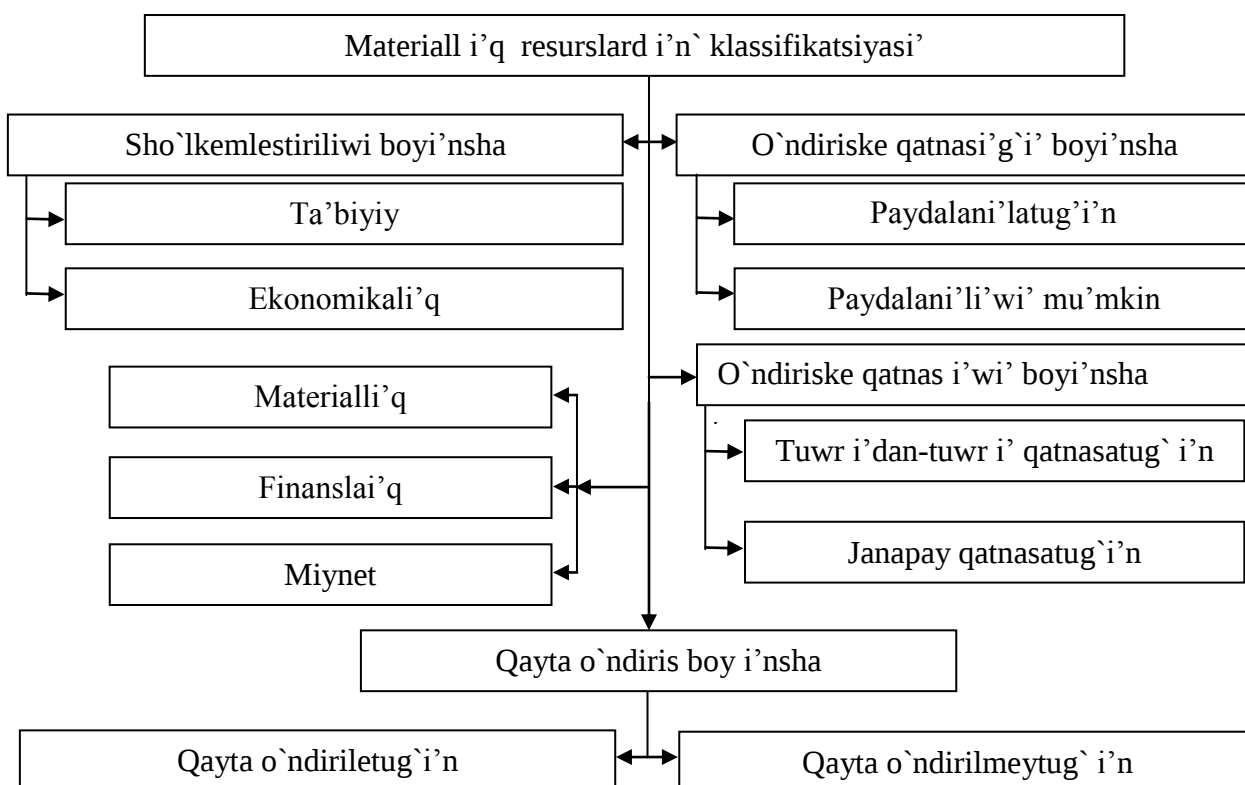
IV – qayta islep shi'g'ari'li'wi' boyi'nsha.

Demek, awi'l xojali'g'i'ni'n' materialli'q-texnikali'q resurslari' Respublika xali'q xojali'g'i' resurslari'ni'n' za'ru'r bo'legi yesaplanadi'. Wolar mu'lk si'pati'nda tarmaqti'n', ka'rxanalardi'n' ekonomikali'q negizin, tiykari'n sho'lkemlestiredi. Ka'rxanalardi'n' materialli'q-texnikali'q bazasi' bekkem bolsa, wolar da ekonomikali'q ta'repten rawajlani'wi' ushi'n tiykar barli'g'i'nan derek beredi. Awi'l xojali'g'i'ni'n' materialli'q-texnikali'q resurslari' sho'lkemlestiriliwi boyi'nsha ta'biyiy ha'm ekonomikali'q resurslardan ibarat. Ta'biyiy resurslar jjer, suw, tog'ay, sharwa haywanlari', i'ssi'li'q ha'm jawi'n shashi'n ko'leminen du'ziledi. Wolardi'n' tiykarg'i' bo'legi ma'mleket qol asti'nda boli'p, ka'rxanalarg'a, puxaralarg'a paydalani'w ushi'n beriledi.

Ekonomikali'q resurslar bolsa ekonomikali'q potentsiali'ni'n' quramli'q bo'legi boli'p, materialli'q, finansli'q ha'm miynet resurslari'nan du'ziledi. Awi'l xojali'g'i'n:

- materialli'q-texnikali'q resurslari'na wo'ndiristin' materialli'q qurallari': binalar, imaratlar, mashinalar, traktorlar, kombaynlar, barli'q tu'rdegi ximiyali'q qurallar, to'ginler, tuqi'mlar, wot-jem, jani'lg'i', maylawshi', quri'li's ha'm basqa materiallar kiredi.

- finansli'q resurslari'na ma'mleket ta'repinen aji'rati'li'p ati'rg'an qarji'lar, xojali'qlardi'n' ag'i'mdag'i', valyuta schyotlari'ndag'i', qaznadag'i' pullari', amortizaciya fondi', akciyalardan ali'p ati'rg'an paydalari', bank kreditleri ha'm ishki ha'm si'rtqi' investiciyalari'n a'melge asi'ri'w na'tiyjesinde ali'ni'p ati'rg'an qarji'lar, sho'lkemlestiriwler ha'm basqa dereklerden kelip tu'sip ati'rg'an qarji'lar kiredi.

Wolardi'n` awi'l xojali'g'i' wo'ndirisindegi worni' ha'm a'himieti ju'da' u'lken. Sebebi qayta wo'ndiris processinde di'yxanshi'li'q ha'm sharwashi'li'q wo'nimlari talap da'rejesinde jetistiriliwi, jumi's ha'm xi'zmetler kewildegidey wori'nlani'wi' barli'q resurslardi'n` ko'lemine ha'm sapasi'na baylani'sli'. Respublika di'yxanshi'li'g'i' suwg'ari'wg'a tiykarlag'anli'g'i' sebepli suwg'ari'latug'i'n jerlar ha'm suw resurslari'ni'n` ta'siri ju'da' u'lken. Tarmaqti'n` materialli'q-texnikali'q bazasi' bekkemleniwi, wo'ndiris processlerinin` a'melge asi'ri'li'wi'na tiykarlani'p finansli'q resurslar menen baylani'sqan. Sonday yeken, keleshekte awi'l xojali'g'i'ni'n` materialli'q-texnikali'q resurslari' talap da'rejesinde sho'lkemlestiriliwine ayri'qsha itibar beriw za'ru'r. Woni' ma'mleket, tarmaq ha'm xojali'qlar ko'leminde a'melge asi'ri'w maqsetke muwapi'q boli'p tabi'ladi'.

Awi'l xojali'g'i'ni'n` materialli'q-texnikali'q resurslari' tarmaqta paydalani'latug'i'n ha'm paydalani'lmaytug'i'nlarg'a bo'linedi. Tarmaqta wol yaki bul maqsette paydalani'li'p ati'rg'anlari' – paydalani'li'p ati'rg'an

resurslardi', tarmaqta bar boli'p, ayi'ri'm ob'ektiv ha'm sub'ektiv sebeplerge baylani'sli', waqi'cha paydalani'lmay ati'rg'anlari' bolsa paydalani'lmay ati'rg'an zapas resurslardi' sho'lkemlestiredi. Paydalani'li'p ati'rg'an zapas resurslarga zapasdag'i' meliorativ jerler, ayi'ri'm suw ha'wizlerindegi suwlar, tog'ayli'qlar kiredi.

Tarmaq ka'rxanalari'nda paydalani'li'p ati'rg'an materialli'q-texnikali'q resurslari' barli'q resurslardi'n` yen` za'ru'r bo'legi yesaplanadi'. Wolar wo'ndiris processinde qatnashi'wi'na baylani'sli', to'mendegishe gruppalar'ga bo'linedi:

- o'ndiris processinde tuwri'dan-tuwri' paydalani'latug'i'n, yag'i'ni'y qatnasatug'i'n resurslar;

- o'ndiriste janapay qatnasatug'i'n resurslar.

Wo'ndiriste tuwri'dan-tuwri' paydalani'latug'i'n resurslar ja'rdeminde ha'r tu'rli wo'nimler wo'ndiriledi, jumi'slar ha'm xi'zmetler wori'nlanadi'. Wolarg'a yegin yegiletug'i'n jerler, jaylawlar, yeginlerdi suwg'ari'w ushi'n sari'plani'p ati'rg'an suwlar, mashina, jer aydaytug'i'n, yeginlerdin` qatar aralari'na islew beriwshi traktorlar, kombayn, wo'nimni ko'beytiw ushi'n sari'plani'p ati'rg'an ximiyali'q qurallar, to'ginler, haywanlarga berilip ati'rg'an wot-jem, sharwa haywanlari', miweli terekler ha'm basqalar kiredi. Usi'lar ja'rdeminde ko'birek, jaqsi'raq wo'nim jetistiriw ta'miyinlenedi. Ka'rxanalardi'n` sklad, mekeme binalari, ayi'ri'm imaratlari', texnikalari', baylani's qurallari', kompyuterleri wo'ndiris processinde janapay qatnasadi'. Wolardi' wo'nim jetistiriwge baylani'si' sheklengen.

Awi'l xojali'g'i'ni'n` materialli'q-texnikali'q resurslari' wo'zine say bir qansha qa'siyetlerge iye. Ayi'ri'm materialli'q resurslar ta'biyat wo'nimi yesaplanadi'. Soni'n` ishinde, jer, suw, i'ssi'li'q, jawi'n-shashi'n Wolardi'n` sho'lkemlestiriliwi ha'm qayta wo'ndiriliwi ko'birek ta'biyatqa baylani'sli'. Biraq awi'l xojali'g'i'da ba'nt bolg'an puqaralar wo'zlerinin` bilimlerin, ta'jiriybelerin ha'm isbilermenligin iske salg'an, pa'n-texnikali'q jen'islerinen, aldi'ng'i' texnologiyalardan paydalangan halda bul ta'biyiy faktorlardan

na'tiyjeli, wori'nli' paydalani'wg'a ha'reket qi'ladi', ko'pshilik jag'daylarda jaqsi' na'tiyjelerge yerisedi. Soni'n ushi'n da tarmaq wo'ndirisi ta'biyatqa da baylani'sli'.

Awi'l xojali'g'i' materialli'q-texnikali'q resurslari' qurami'na sharwa haywanlari', wo'simlikler, miweli terekler qatnasi'wi' tarmaqti'n za'ru'r qa'siyeti yekenligine ayri'qsha itibar beriw, sonday-aq, sanaat tarmaqlari'nda wo'ndirilgen materialli'q-texnikali'q qurallar, traktorlar, mashinalar, mexanizmler, a'sbaplar, ximiyali'q qurallar, jani'lg'i' ha'm maylawshi' materiallar ha'm basqalardi'n qatnasi'wi'n da itibarg'a ali'w lazi'm. Sanaat tarmaqlari'nda wo'ndirilgen materialli'q-texnikali'q qurallari', bizge belgili, adam miyneti na'tiyjesinde jarati'ladi'. Wolardan paydalani'w na'tiyjeliligi tarmaq wo'ndirisinin ma'wsimliligine de baylani'sli'.

Joqari'dag'i' talaplarg'a juwap beretug'i'n materialli'q-texnikali'q resurslar tiykarlani'p to'mendegi derekler yesapqa du'ziledi:

- ka'rxanani'n qarji'lari';
- si'rttan tarti'lg'an qarji'lar.

Birinshisine ka'rxanalardi'n wo'nim sati'w, jumi's ha'm xi'zmetlerdi wori'nlaw na'tiyjesinde ali'p ati'rg'an pul da'ramatlari', bo'listirilmegen paydadan aji'rati'li'p ali'ng'an qarji', amortizaciya fondi'nan aji'rati'li'p ali'ng'an qarji', amortizaciya fondi'nan yesaplang'an qarji', paydalani'lmay ati'rg'an ayi'ri'm wo'ndiris qurallari'n sati'wdan, ijarag'a berilip ati'rg'an qurallardan paydalani'w na'tiyjesinde ha'm basqa dereklerden ali'ng'an qarji'lar kiredi. Bunda xojali'qlardi'n akciyalar shi'g'ari'p sati'wdan ali'p ati'rg'an pul da'ramatlari' da za'ru'r derek yesaplanadi'. Biraq bul ma'sele Respublika awi'l xojali'g'i'da ha'zirshe sheshilgeni joq. Ju'da za'ru'r bolg'an bul ma'seleni keleshekte, a'lbette, sheshiw za'ru'r.

Yekinshisine irrigaciya-melioraciya'g'a, yekologiyag'a ha'm sociyalli'q sferalarg'a ma'mleket byudjetinen aji'rati'li'p ati'rg'an qarji'lar, ma'mleket mu'tajlikleri ushi'n sati'p ali'ni'p ati'rg'an wo'nimlerge ma'mleket yesabi'nan ajratilatug'i'n transh qarji'lari', kommerciyali'q institutlardi'n kredit qarji'lari',

tu'rli dereklerden tarti'li'p ati'rg'an investiciyalar, qawenderlerdin`, birge islesiwshilerdin` qarji'lari` ha'm basqa dereklerden tarti'latug'i'n qarji'lar kiredi. Sonday ta`rtipte qa`liplestirilgen materialli'q-texnikali'q resurslari'nan xojali'qlar ji'l dawami'nda toli'q ha'm na'tiyjeli paydalansa, barli'q tu'rdegi jumi'slardi' waqti'nda, sapali' a`melge asi'ra aladi'.

1.3.Awi'l xojali'g'i'ni'n` materialli'q resurslar menen ta'miyinlengenlik ha'm wolardan paydalang'anli'q da'rejesin sa'wlelendiriwshi ko'rsetkishler, wolardi' ani'qlaw ta`rtibi

Awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari'n materialli'q resurslari' menen talap da'rejesinde ta'miyinlewge barli'q waqi't u'lken itibar berilgen. Sebebi bul sari'planatug'i'n miynet ha'm qarji' qa'rejetleri azayi'wi', miynet wo'nimdarli'g'i' jaqsi'lani'p, payda summasi' ko'beyiwi ushi'n imkani'yat jaratadi'. Sonday yeken, awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari'ni'n` materialli'q-texnikali'q qurallari' menen ta'miyinlew ha'm bul qurallardan paydalani'w processin ha'm bul boyi'nsha wo'zgerislerdi biliw talap yetiledi. Buni'n` ushi'n bir qansha ko'rsetkishlerden paydalani'w mu'mkin. Yen` aldi' menen, bul boyi'nsha tiykarg'i' ko'rsetkish – ja'ma'a't, shirket ha'm qospa ha'm ma'mleket ka'rxanalari'ni'n`, akciyanerlik ja'miyetlerinin` materialli'q-texnikali'q resurslari' menen ta'miyinlengenlik da'rejesin ani'qlaw kerek. Bizge belgili, xojali'g'i' wo'z xi'zmetinde a`melge asi'ratug'i'n jumi'slardi' tez ha'm sapali' wori'nlawga umti'ladi', bul processte texnikali'q qurallar wortasi'nda ten` salmaqli'li'qti' ta'miyinlewge ayri'qsha itibar beredi. Sebebi – traktorlar ko'p, wolarg'a tirkeletug'i'n mexanizmler kem yaki kerisinshe bolsa, ku'tilgen na'tiyjege yerise almaymi'z. Sharwa haywanlari' ko'p boli'p, wot-jem kem boli'wi'ni'n` da paydasi' joq. Demek, ka'rxanalar na'tiyjeli ten`salmaqli'li'qtag'i' materialli'q-texnikali'q resurslari' menen talap da'rejesinde ta'miyinlengen boli'wi' kerek. Woni'n` da'rejesin to'mendegi formula ja'rdeminde ani'qlaw lazi'm:

$$MTR_{TD} = \frac{(Jk + (Tk - Ts) + Ak + BGk)}{AXe};$$

Bunda: MTR_{TD} – materialli'q-texnikali'q resurslar menen ta'miyinlengenlik da'rejesi, swm;

Jq - awi'l xojali'g'i' jerlerinin quni' (swmda);

Tq - tiykarg'i' qurallari'ni'n wortasha ji'lli'q quni' (swmda);

Ts –tiykarg'i' qurallardi'n wortasha ji'lli'q go'neriw summasi' (swmda);

Aq – aylanba qurallardi'n wortasha ji'lli'q summasi' (swmda);

BGk - bag'lar, ju'zimzarli'qlardi'n wortasha ji'lli'q summasi' (swmda).

Bu ko'rsetkish ja'rdeminde ha'r bir xojali'q qol asti'nda paydalani'li'p ati'rg'an 1 ga awi'l xojali'g'i' jurine yaki yegin maydani'na qansha swmli'q materialli'q-texnikali'q resurslari' tuwri' keletug'i'ni'n ani'qlanadi'. Woni'n ko'lemi talap, yag'i'ni'y norma da'rejesinde boli'wi' kerek. Bul uli'wma ko'rsetkish maqset ha'm wazi'ypalardan kelip shi'qqan halda basqa ani'q ko'rsetkishler ja'rdeminde ja'nede ani'qlasti'ri'ladi'.

Soni'n ishinde, xojali'qti'n ta'miyinlengenlik da'rejesin, mi'sali', tiykarg'i' ha'm aylanba fondlar yaki aydaw, qatar aralari'n islewshi traktorlar menen ta'miyinlengenlik da'rejesin sol ko'rsetkish qurami'ndag'i' basqa ko'rsetkishler boyi'nsha da bo'lek-bo'lek ani'qlaw mu'mkin.

Mi'sali', ka'rxanalardi'n energetikali'q resurslar menen ta'miyinlengenlik da'rejesi. Woni'n ko'lemi xojali'qtag'i' ja'mi energetikali'q resurslar ko'lemin (at ku'shi yesabi'nda) paydalani'li'p ati'rg'an awi'l xojali'g'i' jerleri yaki yegin maydani'na bo'listirilip ani'qlanadi'. Bunda to'mendegi formuladan paydalani'w mu'mkin:

$$Yert = \frac{ERk}{Yem(\tilde{A}\tilde{\alpha})}$$

Bunda: eRk - ja'mi energetikali'q resurslar quwatli'li'g'i' (at ku'shinde);

$Yem(AXe)$ – ja'mi yegin maydani' (awi'l xojali'g'i' jerleri).

Woni'n ko'lemi de norma da'rejesinde boli'wi' maqsetke muwapi'q boli'p tabi'ladi'.

Miynettin` energetikali'q resurslar menen qurallang`anli'q da'rejesi. Wol joqari'da ayti'p wo'tilgen ja'mi energetikali'q resurslar ko'lemin (at ku'shinde) miynet yetken adamlardi'n` wortasha ji'lli'q ko'lemine (adamlar) bo'lip ani'qlanadi'. Bunda bul ten'likten paydalani'w mu'mkin:

$$Yerk = \frac{ERk}{Mr}$$

Bunda: Mr –qollani'lg`an miynet resurslari'ni'n` wortasha ji'lli'q sani' (adam).

Bul ko'rsetkishler ka'rxanada wori'n lalanatug`i'n barli'q jumi'slardi'n` qay da'rejede mexanizaciyalasqani'n` yaki avtomatlasqanli'q jag`dayi'n` u'yreniwge ja'rdem beredi. Biraq wolardi'n` ko'lemi, joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey, belgilengen norma da'rejesinde boli'wi' maqsetke muwapi'q boli'p tabi'ladi'. Sonday yeken, wo'ndiris processlerinin` mexanizaciyalasqanli'q da'rejesin de ani'qlaw lazi'm. Buni'n` ushi'n traktor, mexanizmler, mashinalar ja'rdeminde wori'nlang`an ja'mi jumi's (etalon hektarda) ko'lemi ka'rxana boyi'nsha wori'nlang`an ja'mi jumi'slar ko'lemine (etalon ga) bo'linedi. Wol to'mendegi formula ja'rdeminde ani'qlanadi':

$$Md = \frac{J_j}{J_j} \cdot 100\%$$

Bunda:

Md - wo'ndiristi mexanizaciyalasqanli'q da'rejesi, procentte;

Mj - mashina, traktorlar mexanizmler ja'rdeminde wori'nlang`an jumi's (et.ga);

Jj - ja'mi wori'nlang`an jumi's ko'lemi (et.ga).

Bul ko'rsetkish ja'mi ha'm ayi'ri'm jumi's, yegin tu'rleri boyi'nsha da ani'qlani'wi' mu'mkin. Mi'sali', yeginlerdi yegiw, wolarg`a islew beriw, zu'ra'a'tti ji'ynap ali'w boyi'nsha. Sharwashi'li'qta bolsa si'yi'rlardi' sawi'w, sharwa haywanlari'n suwg`ari'w, wolarg`a jem beriw ha'm basqa jumi's tu'rleri

boyi'nsha. Si'yi'rlardi' sawi'w processinin` mexanizaciyalasti'ri'lg'anli'q da'rejesin ani'qlaw ushi'n mashina, agregatlar ja'rdeminde sawi'lg'an si'yi'rlar bas sani'n ja'mi sawi'lg'an si'yi'rlar bas sani'na bo'lip, 100 ga ko'beytiw kerek. Bul ko'rsetkishler 100 procentten joqari' bolmawi' sha'rt.

Jan'a texnikalardan, texnologiyalardan paydalani'w na'tiyjesinde miynet, qarji' qa'rejetleri tejeliwi ta'miynlenedi. Woni'n` da'rejesin ani'qlaw ushi'n jan'a texnika, texnologiyalar kiritilmesten aldi'n qi'li'ng'an qa'rejetlerden wolar yengizilgennen son` qi'li'ng'an qa'rejetler ko'lemi, summasi' ayri'li'p, ani'qlang'an san da'slepki qa'rejetlerge bo'linedi ha'm 100 procentke ko'beytileadi. Wolardi' to'mendegi formulalar ja'rdeminde ani'qlaw mu'mkin:

$$X_t = \frac{X_1 - X_2}{X_1} * 100\%$$

Bunda:

X_1 - jan'a texnika, texnologiyalar yengizilmesten aldi'ng'i' qa'rejetler (swm);

X_2 - jan'a texnika, texnologiya yengizilgennen keyingi qa'rejetler (swm).

Joqari'da ayti'p wo'tilgen ko'rsetkishler menen birge xojali'qlardag'i' bar materialli'q-texnikali'q resurslari'dan paydalani'w da'rejesi ha'm na'tiyjeliligi de ani'qlanadi'. Buni'n` ushi'n aldi' menen, mashina-traktor ha'm avtomashinalar parkinen paydalani'w koefficienti ani'qlanadi'. Buni' yesaplaw ushi'n xojali'qta paydalani'g'an mashina-traktorlar ko'lemin wonda bar bolg'an mashina-traktorlar ko'lemine bo'liw kerek. Woni' to'mendegi formula ja'rdeminde ani'qlaw mu'mkin:

$$MTPPk = \frac{Ps}{Ms},$$

Bunda:

MTPPk – mashina-traktor parkinen paydalani'w koefficienti.

Ps - paydalani'g'an mashina-traktorlardi'n` sani' (dana).

Ms - bar bolg'an mashina-traktorlardi'n` sani' (dana).

Mashina-traktorlar ha'm kombaynlardi'n` wo'ndiris processinde qatnasqanli'q da'rejesi de ani'qlanadi'. Woni' ja'mi islegen mashina ku'nleri sani'n jumi's islegen mashinalar sani'na bo'liw arqali' ani'qlanadi'. Buni'n` ushi'n to'mendegi formuladan paydalani'w mu'mkin:

$$\overline{M}_k = \frac{\sum \dot{I} \hat{e}}{\dot{I}_s}; \quad \overline{T}_k = \frac{\sum \dot{O} \hat{e}}{\dot{O}_s}; \quad \overline{K}_k = \frac{\sum \hat{E} \hat{e}}{\hat{E}_s}.$$

Bunda:

$\overline{M}_k$ - bir mashinani'n` 1 ayda, ma'wsimde, ji'lda jumi's islegen (qatnasqan) wortasha kuni;

$\sum M_k$ - ja'mi jumi's islegen mashina ku'nleri;

$\sum T_k$ - ja'mi jumi's islegen traktor ku'nleri;

$\sum K_k$ - kombaynlardi'n` jumi's islegen ja'mi ku'nleri;

M_s - jumi's islegen mashinalari' sani';

T_s - traktorlar;

K_s - kombaynlar sani'.

Bul ko'rsetkish ja'rdeminde xojali'qta 1 traktor, kombayn yaki mashina ji'l dawami'nda neshe mashina-ku'n islegini ani'qlanadi'. Bul ko'rsetkishtin` ko'lemi joqari'g'a umti'li'wi' ni'zamli' tu'rde a'melge asadi'.

Sol menen birge wortasha ha'm ayri'qsha ha'r bir mashina-traktordan, ju'k mashinasi'nan, da'n kombayni' paxta teriwshi mashinadan paydalani'w da'rejesi de ani'qlanadi'. Woni' ani'qlaw ushi'n mashinalar (t/km), traktorlar (et.ga), kombaynlar (gektar, tonna) ja'rdeminde bo'lek-bo'lek ja'mi wori'nlang'an jumi's ko'lemin sol jumi'slardi' wori'nlawda qatnasqan, joqari'da ko'rsetilgen texnikalardi'n` wortasha sani'na bo'linedi. Bunda to'mendegi formuladan paydalani'w mu'mkin:

$$TMK_I = \frac{\dot{O}_j}{\dot{O}_s}; \frac{\dot{I}_j}{\dot{I}_s}; \frac{\hat{E}_j}{\hat{E}_s},$$

Bunda:

TMK_1 – traktor, mashinalardi'n' wortasha wori'nlag'an jumi'si' (1 smenada, 1 ku'nde, ma'wsimde, 1 ji'lda etalon geklarda, tonna/km, tonnada, geklarda).

$\sum T_j, M_j, K_j$ – traktorlar, mashinalar, kombaynlar ja'rdeminde wori'nlang'an ja'mi jumi's ko'lemi (etalon geklarda, tonna-kilometrde, tonnada);

$\sum T_s, M_s, K_s$ – sol jumi'slardi' wori'nlawda qatnasqan traktorlar, mashinalar, kombaynlardi'n' wortasha sani' (dana).

Bu ko'rsetkishler ja'rdeminde, mi'sali', 1 traktor belgili bir mu'ddette wori'nlag'an jumi's ko'lemi ani'qlanadi'. Woni'n' ko'lemi joqari' bolg'ani' jaqsi'.

Materialli'q-texnikali'q resurslari'nan paydalani'w na'tiyjeliligi de ani'qlanadi'. Mi'sali', 1 yet. geklardi'n', 1 tonna km, 1 kilovat saatti'n' wo'zine tu'ser bahasi' da'lillenedi. Wolar to'mendegi formulalar ja'rdeminde ani'qlanadi':

$$EGo' = \frac{\sum \dot{I} \tilde{o}}{\sum E\dot{O}ga}; \quad \text{Bunda: } EGo'-1 \text{ etalon ga. wo'zine tu'ser bahasi'}$$

(swmda);

$\sum \dot{I} \hat{e}$ – mexanizaciya ja'rdeminde wori'nlang'an jumi'slarg'a ketken ja'mi qa'rejet (min' sum);

$\sum E\dot{O}ga$ -ja'mi wori'nlang'an jumi's ko'lemi (etalon ga).

Jan'a texnika-texnologiyalarg'a yengizilgen investiciyalardi'n' na'tiyjeliligi de ani'qlanadi'. Buni'n' ushi'n wolardi' yengiziw sebepli tejelgen qa'rejetler na'tiyjesinde qosi'msha ali'ng'an sap da'ramat summasi'n wolarg'a jumsalg'an investiciyalar summasi'na bo'liw kerek.

Joqari'da ko'rsetilgen ko'rsetkishler jag'dayi'n ani'qlap, materialli'q-texnikali'q resurslar jag'dayi', da'rejesi, na'tiyjeliligi ani'qlani'p, shuqi'r analizlenedi. Na'tiyjede wolarg'a ta'sir yetken faktorlar ani'qlani'p, keleshekte wolardi' jaqsi'law is-ila'jlari' belgilenedi.

II. bap Materialli'q resurslardan paydalani'w na'tiyjeliligine ta'sir yetiwshi faktorlardi' analizlew.

2.1. Qaraqalpaqstan Respublikasi' Qanli'ko'l rayoni'ni'n tiykarg'i' texnika-ekonomikali'q ko'rsetkishlerin analizlew.

O'zbekistan g'a'rezsizlik ji'llari'nda ekonomkiali'q yerkinlestiriw, socialli'q jaqtan qorg'alg'an yerkin bazar ekonomikasi'n ni'zam ha'm principler tiykari'nda qa'liplestiriw ha'mde rawajlandi'ri'w joli'n tan'ladi'.

Ma'mleket ekonomikasi'ni'n barli'q tarawlari'nda, soni'n ishinde, awi'l-xojali'g'i'nda da, yerkin bazar qatnasi'qlari' tiyisli ni'zam talaplari' tiyari'nda sho'lkemlestirilip, rawajlandi'ri'li'wi' lazi'm. Bunday jag'daydi' ha'zirgi ku'nde tiykari'nan fermer xojali'qlari' xi'zmetinde de ko'riwimiz, wolardi'n materialli'q resurslar menen ta'miynleniwi aktual wazi'ypalardan biri boli'p tabi'ladi'.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov ji'l juwmaqlari'na bag'i'shlang'an Vazirlar Mahkamasinin' ma'jlisindegi bayanati'nda “ Ha'zirgi waqi'tta biz awi'l-xojali'g'i' tarawi'nda birinshi gezekte topi'raq wo'nimdarli'g'i'n joqari'lati'wila'jlari'n ko'riw, zamanagoy agrotexnologiyalardi' wo'ndiriske yengiziw, selekciya ha'm tuqi'mgershilikti ja'nede rawajlandi'ri'w, miynetti sho'lkemlestiriw ha'm qoshametlew menen baylani'sli' yele paydalani'lmag'an u'lken imkani'yatlar bar yeknligin ayti'p wo'tiwimiz za'ru'r ”¹⁹degen yedi.

Ha'zirgi ku'nde fermer xojali'qlari'n qollap quwatlaw ma'mleket ekonomikasi'ni'n rawajlani'wi'na wo'zinin' u'lken ta'sirin ko'rsetedi. Solay yeken, fermer xojali'qlari'n materialli'q-texnikali'q resurslar menen ta'miynlew ha'm wolardi'n na'tiyjelili paydalani'w tiykari'nan, innovacion tenologiyalardi' wo'ndiriske yengiziwge tikkeley baylani'sli' boli'p tabi'ladi'.

¹⁹ 2013 yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014 yilgi iqtisodiy dasturning yeng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida I.A.Karimov ma'ruzasi. Qoraqalpog'iston tongi gazetasi

Awil-xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriwdi sho'lkemlestiriwdin' tiykarg'i' formasi' si'pati'nda fermer xojali'qlari' xi'zmeti na'tiyjeliligini ja'nede joqari'latiw, sonday-aq, jer,suw ha'm basqada materialli'q resurslardan aqi'lg'a muwpi'q paydalani'wdi' ta'miyinlew, xojali'qlardi'n' finansli'q jag'dayi'n bekkemlewge qaratil'gan Vazirlar Mahkamasinin' 2010-ji'l 16-marttag'i' "Fermer xojali'qlari' qaramag'i'ndag'i' jer maydanlari'n optimallastiri'w juwmaqlari' haqqi'nda"gi' 47-sanli' qarari' u'lken a'himiyetke iye.

Usi' qararg'a baylani'sli' O'zbekistan Respublikasi' Prezidentinin' 2009-ji'l 22-oktyabrdegi "Fermer xojali'qlari' qaramag'i'ndag'i' jer maydanlari'n optimallastiri'w juwmaqlari' haqqi'nda"gi' pa'rmani'n wori'nlaw boyi'nsha arnawli' komissiya ta'repinen Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ministrler Ken'esi,walayatlar ha'm rayonlar ha'kimlikleri menen birgelikte, walayatlar ha'm rayonlar boyi'nsha fermer xojali'qlari'ni'n' jer maydanlari'n aldi'n wo'tkerilegn optimallastiri'w ha'm wolar xi'zmetinin' wo'nimdarli'g'i' na'tiyjelerin analizlew ha'm de fermer xojali'qlari' qaramag'i'ndag'i' jer maydanlari'n xailawdan wo'tkeriw, wolardan paydalani'wdi'n' na'tiyjeliligini, sonday-aq fermerlerge jer jer uchastkalari'n beriwdin' tiykarlang'anli'g'i'n u'yrengen halda fermer xojali'qlari'ni'n' finansli'q jag'dayi', meterialli'q texnikali'q bazasi', miynet resurslari' ha'm aylani's qarji'lari'ni'n' haqi'yqi'yli'g'i'n, sonday-aq wolardan aqi'lg'a muwpi'q na'tiyjeli paydalani'wdi' u'yreniw jumi'slari' ali'p bari'lmaqta.

Ha'zirgi waqi'tta awil-xojali'g'i' ushi'n jetkerip berilip atir'gan materialli'q-texnikali'q resurslardi'n' bahalari' ha'm wo'nimnin' joqari' sapali' boli'wi' da bunday za'ru'rlikni belgilep bermekte. Ha'r qanday tu'rdegi resurs birligi yesabi'nan wo'nim jetistiriw ko'lemin ko'beytiw yaki wo'nim birligini wo'ndiriwge resurslar jumsali'wi'n kemeytiw bull ma'selenin' negizini quraydi'.

Ekonomikani' modarnizaciyalastiri'w sha'rayati'nda xojali'qti' ju'rgiziw ha'm bazar qatnashi'qlari'na wo'tiwde bunday jandasi'w wo'ndiris na'tiyjeliligine keru' ta'sir ko'rsetedi. Sol sebepli, bu'gingi ku'nde barli'q tu'rdegi resurslardan, soni'n' ishinde, materialli'q-texnikali'q resurslardan

aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w yesabi'nan wolardi'n' sari'plari'n kemeytiw, na'tiyede wo'nimnin' wo'zine tu'ser baxasi'ni'n' arzan boli'wi' ha'm na'tiyjede wo'nim wo'ndiriw na'tiyjeliligin asi'ri'wg'a ko'birek itibar beriw lazi'm.

Bizge belgili fermer xojali'qlari'ni'n' materialli'q-texnikali'q resurslari' qurami'nda awi'l-xodali'g'i' texnikalari' ha'm mashinalari' u'lken rol woynaydi'. Wolardi'n' bir tegis xi'zmet ko'rsetiwi ushi'n jer aydaw, qatar aralari'n islew, jetistirilgen wo'nimdi wori'p-jinyap ali'w ha'm tasi'w ushi'n i'qti'yari'nda hesh bolmag'anda bir universal traktor boli'wi' maqsetke muwapi'q. Sebebi awi'l-xojali'g'i' yeginlerin jetistiriw texnologiyasi'ni'n' ko'pshilik processi texnika qurallari' ja'rdeminde a'melge asi'ri'ladi'.

Fermer xojali'qlari'nda bar traktorlar ha'm basqa awi'l-xojali'g'i' mashinalari' xojali'qlardi'n' ta'biyy wo'ndirislik sha'rayatlari' ha'm qa'niygelesiw da'rejesine mas keliwi kerek.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' Qanli'ko'l rayoni'nda bar bolg'an uli'wma

fermer xojali'qlari' haqqi'nda

MAG'LI'WMAT

2.1.1-keste

q/s	F/X tu'rleri	2011	2012	2013	2013ji'ldi'- 2011ji'lg'a sali'sti'rg'anda(+;-)
1	Paxta ha'm g'a'lle	147	149	151	+4
2	Sharwashi'li'q	9	10	10	+1
3	Bag'shi'li'q	6	6	7	+1
4	Qusshi'li'q	2	2	2	-
5	Pal ha'rreshilik	3	3	4	+1
6	Bali'qshi'li'q	2	2	2	-
	Ja'mi	165	172	176	+11

Qaraqalpaqstan Respublikası' Qanli'ko'l rayoni'nda 2011-jı'li' 165 fermer xojalı'g'i' bolı'p, sonnan paxta ha'm g'a'lleshilikte 147, sharwashı'li'qta 9, bag'shi'li'qta 6, qusshi'li'qta 2, pal ha'rreshilikte 3, bali'qshi'li'q 2 fermer xojalı'g'i' bolg'an bolsa, 2013-jı'lda bul ko'rsetkishler tiyislisinshe 176, 151, 10, 7, 2, 4, 2 bolg'an. Mag'li'wmatlardan ko'rinip turg'ani'nday 2013-jı'li' 2011-jı'lg'a sali'sti'rg'anda paxta ha'm g'a'lleshilikke qa'nigelestirilgen fermer xojalı'qlari' sani' 4 ke artqan, sharwashı'li'q, bag'shi'li'q ha'm pal ha'rreshilikke qa'niyelestirilgen fermer xojalı'qlari' sani' 1 ge artqan, al qusshi'li'q ha'm bali'qshi'li'qqa qa'niyelestirilgen fermer xojalı'qlari' sani' wo'zgerissiz qalg'an.

Qaraqalpaqstan Respublikası' Qanli'ko'l rayoni'nda fermer
xojalı'qlari'ni'n awı'l-xojalı'g'i' texnikalari' menen ta'miyinlengenligi
haqqi'nda
MAG'LI'WMAT

2.1.2-keste

Texnikalardı'n`atlari'		2011	2012	2013	2013-jı'ldi' 2011-jı'lg'a sali'sti'rg'anda
A/x texnikalari' bar f/x		129	133	141	+12
Su`rim traktorlari'	Bar	5 3	5 4	5 6	+3
	Talap yetiledi	1 7	1 6	1 5	-2
Qatar arası'n islewshi	Bar	8 2	7 9	7 9	-3
	Talap yetiledi	1 9	2 1	2 1	+2
G'a'lle wori'w	Bar	2	2	3	+1

kombaynlari'	Talap yetiledi	2	2	2	-
Transport traktorlari'	Bar	5	5	6	+10
	Talap yetiledi	0	8	0	
Seyalka	Bar	7	7	7	-
	Talap yetiledi	0	0	0	
Sebiwshi	Bar	1	-	-	-1
	Talap yetiledi	1	2	2	-1
Plug`	Bar	3	3	3	-
	Talap yetiledi	1	1	1	
Kultivatorlar	Bar	7	7	7	-8
	Talap yetiledi	9	4	1	
A/x texnikalari'	Bar	3	3	3	+1
	joq f/x	6	9	5	

Joqari'dag'i' tablicadan ko`rinip turg`ani'nday Qanli'ko'l rayoni'nda 2011-ji'li' uli'wma awi'l-xojali'q texnikalari' bar bolg`an fermerler sani' 129 di' qurag`an bolsa, al joq 36 fermer xojali'g'i'nda uli'wma awi'l-xodali'q texnikalari'ni'n` joq yekenin ko`riwge boladi'. Sonnan bul 129 fermer xojali'qlari'nda su`rim traktorlari' 53, qatar arasi'n islewshi traktorlar 82, g`a'lle wori'wshi' kombaynlar 2, transport traktorlari' 50, seyalkalar 70, **sebiwshiler 1**, plug` 31, kultivatorlar 79 di' qurag`an bolsa, 2013-ji'lda awi'l xojali'g'i' texnikalari' bar fermer xojali'qlari' sani' 141, al texnikalari' joq fermerler sani' bolsa 35 ti quradi', al qalg`an ko`rsetkishler tiyisli ra`wishte 141, 56, 79, 3, 60, 70, joq, 31, 71 quradi'. Bunnan ko`rinip turg`ani'nday 2013-ji'li' 2011-ji'lg`a

sali'sti'rg'anda uli'wma awi'l-xojali'g'i' texnikalari' bar bolg'an fermer xojali'qlari'ni'n' sani' 12ge, texnikasi' joq fermer xojali'qlari' sani' 1 ge, su'rim traktorlari' sani' 3 ke, g'a'lle wori'w kombaylari' sani' 1 ge, transport traktorlari' sani' 10 g'a ko'beygen, seyalka ha'm plug'lar sani' wo'zgerissiz qalg'an bolsa, al qatar arasi'n islewshi traktorlar sani' 3 ke, **sebiwshiler** sani' 1 ge, kultivatorlar sani' 1 ge azayg'an.

Awi'lli'q jerlerde xali'qti' jumi's penen ta'miynlew ha'zirgi ku'ndegi aktual mashqalalardi'n' biri boli'p qalmaqta. Bul boyi'nsha ma'mleketimiz boyi'nsha ju'da' ko'plegen is-ilajlar ko'rilib ati'r. Fermerlik xi'zmetin baslag'an shaxslarg'a 5 ji'lg'a shekem jer sali'g'i'nan azat yetilgen. Awi'lli'q aymaqlardan sawda menen shug'i'llanbaqshi' bolg'an isblermenlerge birden bir sali'q stavkalari'da to'menletilegenligin atap wo'cek boladi'. Awi'lda xali'qti' jumi's penen ta'miynlewde fermer xojali'qlari'ni'n' tutqan worni' ju'da' u'lken. Sebebi u'lken wo'ndiris ka'rxanalari' bolmag'an rayonlarda xali'qti'n' ko'pshilik bo'limi fermer xojali'qlari'nda jumi's isleydi. Bull rayonlar qatari'na Qanli'qol rayoni'n kiricekte boladi'.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' Qanli'ko'l rayoni'nda fermer xojali'qlari' ta'reinen 2011-2013 ji'llarda jumi's wori'nlari'ni'n' jarati'li'wi' boyi'nsha

MAG'LI'WMAT

2.1.3.-keste

	2011 ji'l	2012 ji'l	2013 ji'l	2013-j'i'ldi' 2011-j'i'lg'a sali'sti'rg'anda
Ja'mi mi'sshi'lar sani'	102	101	149	+471
	5	9	6	
Paxta-g'a'lleshikte	431	435	433	+2
Pali'z ovoshshi'li'qta	466	450	911	+445
Bag`-ju`zimshilikte	72	78	81	+9
Sharwashi'li'qta	18	14	17	-1
Basqa tarawlarda	38	42	54	+16

Tablicadan ko`rinip turg`ani`nday 2011 ji`li` ja`mi fermer xojali`qlari`nda jumi`s islep ati`rg`anlardi`n` sani` 1025 boli`p, sonnan, paxta-g`a`lleshilikte 431, bag`-ju`zimshilikte 72, sharwashi`li`qta 18, ha`m basqa tarawlarda 38 jumi`sshi` islegen bolsa. Al 2013 ji`lda fermer xojali`qlari`nda jumi`s islep ati`rg`anlardi`n` uli`wma sani` 1496 boli`p, sonnan 433 paxta-g`a`lleshilikte, 911 pali`z-ovoshshi`li`qta, 81 bag`-ju`zimshilikte, 17 sharwashi`li`qta ha`m 54 basqada fermer xojali`qlari`nda jumi`s islep ati`r. Bunnan ko`rinip turg`ani`nday 2013-ji`li` 2011-ji`lg`a sali`sti`rg`anda uli`wma jumi`sshi`lar sani` 471 ge, paxta-g`a`lleshilikte 2 ge, pali`z-ovoshshi`li`qta 445 ke, bag`-ju`zimshilikte 9 g`a ha`m basqada tarawdag`i` fermer xojali`qlari`ndag`i` jumi`sshi`lar sani` 16 g`a ko`beygen bolsa, al sharwashi`li`qqa qa`niygelesken fermer xojali`qlari`nda jumi`s islewshilerdin` sani` 1 ge azayg`an. Joqari`da ko`rip turg`ani`mi`zday 2013-ji`li` 2011-ji`lg`a sali`sti`rg`anda uli`wma jumi`sshi`lar sani` 471 ge ko`beygen bolsa, sonnan 445 pali`z-ovoshshi`li`qqa qa`niygelesken fermer xojali`qlari` u`lesine tuwri` keledi. Bul bolsa son`gi` ji`llarda usi` tarawg`a qarati`li`p ati`rg`an u`lken itibardan derek beredi.

Ma`mleketimiz ekonomikasi` rawajlani`wi` ushi`n u`lken u`les qosi`p ati`rg`an tarawlardi`n` biri bul paxtashi`li`q tarawi` yesaplanadi`. Ha`zirgi da`wirde ma`mleketimiz A ha`m Ye tipdegi paxta talasi`n islep shi`g`ari`w boyi`nsha ja`ha`nde Qi`tay, AQSh, Hindistan ha`m Pakistan ma`mleketlerinen son` besinshi wori`ndi`, wolardi` eksport yetiw boyi`nsha yekinshi wori`ndi` iyelep kelmekte. Bul bolsa Respublika byudjetine si`rt yel valyutasi`n tarti`wda yen` salmaqli` wo`nimlerdin` biri. Qanli`ko`l rayoni`nda da paxtashshi`li`qqa u`lken itibar qarati`lg`an boli`p, paxtashi`li`q penen shug`i`llani`wshi` fermer xojali`qlari`na Ma`mleketimiz ha`m rayon ha`kimligi ta`repinen ko`p g`ana jen`illikler berilgen.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' Qanli'ko'l rayoni'nda fermer xojali'qlari'
ta'reinen 2011-2013 ji'llarda paxtashi'li'qta jecitirilegn tiykarg'i' wo'ndiris
ha'm ekonomikali'q ko'rsetkishler haqqi'nda

MAG'LIWMAT

2.1.4.-keste

		2011ji'l	2012ji'l	2013ji'l	2013-jj'ldi' 2011-jj'lg'a sali'sti'rg'anda
Yegin maydani' mi'n`ga	reje	3,3	3,3	3,3	0
	fakt	3,3	3,3	3,3	0
Zu`ra`a`tlilik c/ga	r	16,	17,	18,	2,0
	eje	6	6	6	
	f	17,	17,	19,	2,6
	akt	1	6	7	
Jalpi' zu`ra`a`t mi'n`tonna	r	5,8	5,8	6,1	0,3
	eje				
	f	6,3	6,2	6,6	0,3
	akt				

Joqari'dag'i' tablicadan ko'rinip turg'ani'nday Qanli'ko'l rayoni' boyi'nsha paxta yegisi ushi'n arnalg'an yegislik jer maydani' 2011-jj'lda rejede 3,3 mi'n`ga, faktte 3,3 ga, zu`ra`a`tlilik rejede 16,6 c/ga, faktte 17,1 c/ga, jalpi' zu`ra`a`t rejede 5,8 mi'n`tonna, faktte 6,3 mi'n`tonna bolg'an bolasa, al 2013-jj'lda paxta yegislik maydani' rejede 3,3 ga, faktte 3,3 ga, zu`ra`a`tlilik rejede 18,6 c/ga, faktte 19,7 c/ga, jalpi' zu`ra`a`t rejede 6,1 mi'n`tonna, faktte 6,6 mi'n`tonnani' qurag'an. Qanli'ko'l rayoni' fermer xojali'qlari' ta'repinen 2011-2013 ji'llarda paxtashi'li'qta jecitirilegn tiykarg'i' wo'ndiris ha'm ekonomikali'q ko'rsetkishlerdi sali'sti'ratug'i'n bolsaq 2011-jj'li' paxta

yegiletug'i'n yegislik maydanlar ko'lemi rejede de, fakte de wo'zgermegen, al zu'ra'atlik rejede 2,0 c/ga g'a, faktte 2,6 c/ga g'a, jalpi' zu'ra'at rejede 0,3 mi'n' tonnag'a, al faktte 0,3 mi'n' tonnag'a joqari'lag'an. Bul ko'rsetkishlerden ko'rinip turg'ani'nday Qanli'ko'l rayoni'nda paxta jetistiriw boyi'nsha jumi'slar sistemali' ra'wishte ketip ati'rg'ani'nli'g'i'n bildiredi.

2.2. Texnikali'q wo'ndirislik baza ha'm materialli'q resurslardan paydalani'wdi' analizlew

Material qayti'mli'li'g'i' ha'm material si'yi'mli'li'g'i', yen' aldi' menen, wo'ndiris ko'lemi ha'm materialli'q qa'rejetlerge baylani'sli'. Wo'ndirilgen wo'nim ko'lemi, woni'n' strukturasi' ha'm wo'nim sati'w bahasi'ni'n' wo'zgeriwi wo'ndiris ko'leminin' qun formasi'na ta'sir yetedi. Materialli'q qa'rejetlerge de tap usi' fatorlar, yag'i'ni'y wo'ndirilgen wo'nim ko'lemi, woni'n' strukturasi', wo'nim birligi ushi'n materiallar sari'pi', materiallar bahasi' ta'sir yetedi. Materialli'q si'yi'mli'li'qqa ta'sir yetiwshi faktorlardi' to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin:

$$M_e = \frac{M_x}{Q} = \frac{\sum(VQ_M * M_C * M_{MC} * M_o)}{\sum(VQ_M * M_C * M_o)}$$

Bunda: M_s – wo'nim materialli'q si'yi'mli'li'q;

I_q – materiallar xarajati;

Q – wo'ndirilgen wo'nim quni';

VQ_k – ja'mi wo'ndirilgen wo'nim ko'lemi;

O'_s – wo'nim strukturasi;

O'_{ms} – wo'nim material sari'pi';

M_b – material bahasi';

Materiallardan na'tijeli paydalani'wdi' sa'wlelendiriwshi tiykarg'i' ko'rsetkishlerdin' biri – materialli'q qa'rejetlerdin' ha'r swmi'na tuwri' keletug'i'n payda yesaplanadi'. Bul ko'rsetkishlerden joqari' da'rejege yerisiw ka'rxana wo'ndirisinin' unamli' ta'repin ko'rsetedi. Materiallardan paydalani'wdi'n' kompleks analizinde materialli'q qa'rejetlerdin' ha'r swmi'na tuwri' keletug'i'n payda ko'rsetkishlerinin' dinamikasi' u'yreniledi, ba'sekiles

ka'rxana mag'li'wmatlari' menen sali'sti'ri'li'p, iske qosi'lmag'an ishki imkaniyatlar ani'qlanadi'. Materialli'q qa'rejetlerdin' ha'r swmi'na tuwri' keletug'i'n payda ko'leminin' bazis da'wirinen pari'qlani'wi'na faktorlar ta'siri to'mendegishe sa'wlelenedi:

$$\frac{P}{\dot{I}_{qarejet}} = \frac{P}{S_t} * \frac{S_t}{VQ_i} * \frac{VQ_i}{\dot{I}_{qarejet}} = R_s * U_s * \dot{I}_{qaytim}$$

Bunda: P – soti'wdan ko'rilgen payda;

$\dot{I}_{qarejet}$ – materiallarli'q qa'rejetler;

S_t – sati'wdan kelgen sap tu'sim;

VQ_M – wo'ndiris ko'lemi;

R_s – sati'wdan ko'rilgen rentabellik, %;

U_s – wo'ndiris ko'leminde sati'wdan tu'sken tu'sim u'lesi, %

$\dot{I}_{qaytim}$ – materialli'q qayti'mli'li'q.

2.2.1-keste.

Materiallardan paydalani'wdi'n' analizi

T №	Ko'rsetkishler	Sha'rtli belgi	Yesabat ji'li'		Biznes- rejeden parqi' (+,-)
			biznes -reje	Haqi'iyqatta	
	Sati'wdan ko'rilgen payda (mi'n' swm)	P	75200	87640	+12440
	Sati'wdan kelgen tu'sim (mi'n' swm)	S_t	20050 0	280300	+79800
	Wo'ndiris ko'lemi (mi'n' swm)	VQ_M	22038 8	254550	+34162
	Materialli'q qa'rejetler	$\dot{I}_{qarejet}$	14325	166730	+23478

	(mi'n' swm)		2		
	Sati'wdan ali'ng'an rentabellik da'rejesi, % (1q:2q)x100	R_s	37,50	31,26	-6,24
	Ja'mi wo'ndiriste sati'wdan kelgen tu'sim u'lesi, % (2q:3q)x100	U_s	0,909	1,101	+0,192
	Materialli'q qayti'mli'li'q, swm (3q:4q)	$\dot{I}_{qaytim}$	1,54	1,52	-0,02
	1 swm materialli'q qa'rejetke tuwri' ke- letug'i'n payda, ti'yi'n (1q :: 4q)		52,49	52,31	-0,18

4.4.1-tablica mag'li'wmatlari' shuni kwrsatadiki, ka'rxanada yesabat ji'li'nda materialli'q qa'rejetlerdin' ha'r swmi'na tuwri' keletug'i'n payda 52,31 ti'yi'ndi' qurap, biznes-reje ko'rsetkishine sali'sti'rg'anda to'mendegi faktorlar wo'zgeriwinin' ta'sirinde 0,18 ti'yi'ng'a pa'seygen.

a) sati'wdan ko'rilgen rentabellik:

$$(R_s^1 - R_s^0) * U_s^0 * \dot{I}_{qaytim}^0$$

$$(-6,24) * 0,909 * 1,54 = -8,73$$

b) ja'mi wo'ndiriste sati'wdan kelgen tu'sim u'lesi:

$$R_s^1 * (U_s^1 - U_s^0) * \dot{I}_{qaytim}^0$$

$$31,26 * 1,101 * (-0,02) = -0,69$$

v) materialli'q qayti'mli'li'q:

$$R_s^1 * U_s^1 * (\dot{I}_{qaytim}^1 - \dot{I}_{qaytim}^0)$$

$$31,26 * 0,101 * (-0,02) = -0,69$$

$$\text{tekseriw: } -0,18 = -8,73 + 9,24 - 0,69$$

$$-0,18 = -0,18$$

Uli'wma materiallar si'yi'mli'li'g'i'n azayti'w imkani'yatlari'n ani'qlaw maqsetinde sari'p yetilip ati'ri'g'an materiallardi'n` tu'rleri boyi'nsha da si'ymli'li'g'i'n ani'qlaw lazi'm.

2.2.2-keste.

Material tu'rleri si'ymli'li'g'i'ni'n` analizi

Ko`rsetkishler	Reje	Haqi'yqatta	Rejeden parqi' (+,-)
Wo`nim ko`lemi sali'sti'rmali' ko'tere bahada, mi'n` swm	220388	254550	+34162
Materiallarli'q qa`rejetler, mi'n` swm	143252	166730	+23478
Soni'n` ishinde: shiyki zat ha`m materiallar	45179	52946	+7767
Yari'mfabrikatlar	84629	96474	+11845
Janar may	7934	8909	+975
Energiya	2865	5092	+2227
basqa materiallar	2645	3309	+464
Uli'wma materiallar si'yi'mli'li'g'i', ti'yi'n (2q/1q)*100	65,0	65,5	+0,5
Soni'n` ishinde: shiyki zat si'yi'mli'li'g'i'	20,5	20,8	+0,3

yari'mfabrikatlar si'yi'mli'li'g'i'	38,4	37,9	-0,5
Janar may si'yi'mli'li'g'i'	3,6	3,5	-0,1
energiya si'yi'mli'li'g'i'	1,3	2,0	+0,7
basqa materiallar si'yi'mli'li'g'i'	1,2	1,3	+0,1

Uli'wma materiallar si'yi'mli'li'q rejke sali'sti'rg'anda 0,5 ti'yi'ng'a shiyki zat, energiya ha'm basqa materiallar si'yi'mli'li'g'i'ni'n 0,3; 0,7; 0,1 ti'yi'ng'a arti'wi' sebepli bolg'an. Bul tu'rdegi materiallar si'yi'mli'li'g'i'n to'menletiw arqali' uli'wma materiallar si'yi'mli'li'g'i' 1,1 ti'yi'ng'a (0,3+0,7+0,1) qi'sqari'wi' mu'mkin. Yari'm fabrikat, janar maylar boyi'nsha si'yi'mli'li'q rejge sali'sti'rg'anda 0,6 ti'yi'ng'a to'menlegen.

Wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi' materialli'q qa'rejetler u'lesin ani'qlaw ushi'n mag'li'wmatlar wo'nim kalkulyaciyasi'nan ali'nadi'. Paxta wo'nimi boyi'nsha u'lesinin' si'yi'mli'li'q dinamikasi' ha'm rejesinin' wori'nlani'wi' to'mendegi mag'li'wmatlar tiykari'nda analizleyviz.

2.2.3-keste

Wo'nimnin' u'les si'yi'mli'li'g'i' analizi

Ko'rsetkishler	Wo'tken n ji'li'	Yesabat ji'li'		Yesabat ji'li'ni'n haqi'yqi'ysi'	
		Reje	Haqi'yqatt a	Wo'tken ji'lg'a sali'sti'rg'and a,%	Rejege sali'sti'rg' anda, %
Shiyik zat ha'm tiykarg'i' materiallar	4790	4730	4700	98,1	99,4

Shetten keltirilgen yari'mfabrikatlar	10500	10500	10900	103,8	103,8
Wo'nim bahasi'	44319	44532	44706	103,2	100,4
Wo'nimnin' u'les si'yi'mli'li'g'i', swm	0,345	0,342	0,349	101,0	102,0

Paxta wo'niminin' u'les si'yi'mli'li'g'i' $0,349 \left(\frac{4700+10900}{44706} \right)$ swmdi' qurap, wo'tken ji'lg'a sali'sti'rg'anda 1,1; yesabat ji'li'ni'n' rejesine sali'sti'rg'anda bolsa 2,0 procentke atrqan.

2.3. Materialli'q resurslardan paydalani'w na'tiyjeliligin artti'ri'w usi'llari' ha'm jollari'.

Karxanalardi'n' toli'q mug'darda shiyki zat ha'm basqada materiallar menen ta'miynleniwi ha'm wolardan na'tiyjeli paydalani'w arqali' wo'nim ko'lemi, payda ha'm rentabelligi artadi', wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi' pa'seyedi . Shiyki zat, jani'lg'i', energiya ha'm basqada miynet predmetlerine bolg'an talap g'a'rezsiz ra'wishte karxana ta'repinen rejelestiriledi. O'zbekistan Respublikasi'ni'n' «Karxanalar haqqi'nda»g'i' ni'zami'ni'n' 22.1 statyasi'nda bul haqqi'nda bi'lay delinedi «Karxana bazar talaplari'n, sherikleslerdin' imkaniyatlarini' u'yreniw, baha wo'zgerisi haqqi'nda mag'li'wmat tiykari'nda wo'z wo'ndirisinin' ta'minati'n, bazarlardi' monopoliyag'a qarsi' ni'zamlardi'n' talaplari'n na'zerde tutqan halda tikkeley yaki da'lda'lshi arqali' aldi'-satti'ni' wo'nim sati'wda wo'z wo'ndirisinin' ta'minati'n g'a'rezsiz a'melge asi'radi'».

Karxanani'n' materialli'q resurslari' menen ta'miynleniwi zapas jag'dayi', wolardan na'tiyjeli paydalani'w, ishki imkaniyatlardi' ani'qlawda kompleks ekonomiakli'q analizden paydalanami'z. Woni'n' tiykarg'i' wazi'ypalari' to'mendegilerden ibarat:

-karxanalardi'n` materialli'q resurslar menen ta'miynleniw da'rejesin ani'qlaw;

-sha'rtnamadag'i` materialli'q resurslardi' jetkerip beriw mu'ddetlerine a'mel qi'li'wdi' qadag'alaw;

-transport-tayarlaw qarajetlerin yesaplaw ;

-materialli'q resurslardan na'tiyjeli paydalani'w jollari'n belgilew;

-zapaslar ha'm qarajetlerdin` na'tiyjeli basqari'li'wi'n u'yreniw.

Analizlewde informaciya derekleri boli'p, mateialli'q-texnikali'q ta'miynlew boyi'nsha biznes-reje mag'li'wmatlari'; shiyki zat ha'm materiallar boyi'nsha du'zilgen shartnamalar; materialli'q resurslardi'n` bar boli'wi' ha'm wolardan paydalani'w haqqi'ndag'i` statistikali'q mag'li'wmatlar; materialli'q-texnikali'q ta'miynlew bo'liminin` woperativ mag'li'wmatlari' ha'mde shiyki zat ha'm materiallardin` kirimi, sari'plani'wi' boyi'nsha buxgalteriya yesabi' mag'li'wmatlari' yesaplanadi'.

Materialli'q resurslardan na'tiyjeli paydalani'w ha'm wo'nim sati'w ko'lemin joqari'lati'w ushi'n karxana shiyki zat, energiya ha'm basqada resurslar menen jeterli da'rejede ta'miynleniwi kerek. Materiallardin` belgilengen mug'darda, assortimente jetkerip berilmewi, mu'ddetlerinin` keshiktiriliwi wo'ndiristin` toli'q quwatli'li'q penen islewine keru ta'sir jasaydi'.

Kompleks ekonomikali'q analizdin` tiykarg'i' wazi'ypalari'nan biri, wo'ndiristi normal sho'lkemlestiriw ushi'n karxanani'n` optimal mug'dardag'i' materialli'q resurslarg'a bolg'an talapi'n ani'qlawdan ibarat. Materialli'q resurslarg'a bolg'an za'ru'rlik yeki derek yesabi'nan qanaatlandi'ri'ladi'.

-si'rtqi' ta'miynat;

-ishki ta'miynat.

Si'rtqi' ta'miynat degende shiyki zat birjalari', ko'rgizbeleri arqali' du'zilgen sha'rtnamalar tiykari'nda shiyki zat, jani'lg'i' ha'm basqada resurslardi'n` kelip tu'siwi tu'siniledi.

Ishki ta'miynat, ta'miynat rejesinin' wori'nlani'wi' ishki resurslardan wo'nimli paydalani'w shi'g'i'ndi'lardi' kemeytiriw, u'nemlew rejimine a'mel qi'li'w yesabi'nan a'melge asi'ri'ladi'.

Respublika ekonomikasi'ni'n' qa'liplesiwinde lizing kreditlerinin' roli u'lken. Lizing kreditlerinen paydalani'w ushi'n da'slep lizing kompaniyalari' yaki lizingti a'melge asi'ri'wshi' subektler menen lizing kreditleri boyi'nsha shartnamalar du'ziledi. Bunda u'sh ta'rep qatnasi'wi' mu'mkin.

Analiz dawami'nda karxanalar'ni'n' materialli'q resurslar menen ta'miynleniw koefficienti ani'qlanadi'.

$$K_T = \frac{M_x}{M_p};$$

bunda M_x, M_r – materiallardi'n' haqi'yqi'y tu'simi ha'm materiallarg'a bolg'an talap(shartnama).

Materialli'q resurslardi'n' norma zapasi' ag'i'mdag'i' ha'm qorg'awg'a bag'darlang'an zapaslardan ibarat.

$$Z_{\text{norma}} = Z_{\text{ag'i'm}} + Z_{\text{qorg'aw}}$$

Ag'i'mdag'i' zapas jetkerip beriw intervali' (Int) ku'nde ha'm materiallardi'n' bir ku'nlik sari'plari' ($S_{\text{ku'n}}$) ko'beymesinen payda boladi'..

$$Z_{\text{ag'i'm}} = \text{Int} \cdot C_{\text{kyn}}$$

Qorg'aw zapaslari' wo'ndiristin' u'zliksiz dawamli'li'g'i'n kepillewshi, materialli'q resurslar ta'miynati'ndag'i' u'zilisler payda bolg'anda qollani'ladi'.

Materialli'q ta'miynatti' kompleks analizlewde talapti'n' shartnama boyi'nsha qaplani'wi' ha'm wori'nlani'wi' ani'qlanadi'.

2.2.4-keste.

Materialli'q resurslar ta'miynati' rejesi wori'nlani'n' analizi

Material-lardi'n' tu'ri	Material-larg'a bolg'an	Talapti' qanaatlandi' ri'w deregi	Shartnama du'zildi	Talapti'n' shartnama boyi'nsha	Material-lardi'n' kelip	Shartnama wori'nlani'wi' %
-------------------------	-------------------------	-----------------------------------	--------------------	--------------------------------	-------------------------	----------------------------

	talap	ishki	si'rtqi'		qaplani'wi' %	tu'siwi	
Janar may	25000	-	25000	23300	93,2	21902	94,0
Tuqi'm (t)	198	-	198	195	98,5	194	99,5
To'gin	1384,5	84,5	1300,0	1286,2	93,9	1215,8	94,5

Tablica mag'li'wmatlari'nan ko'rinip turg'ani'nday, Janar may boyi'nsha du'zilgen si'rtqi' sha'rtnama 93,2 ($23300:25000 \times 100$) procentke, tuqi'm boyi'nsha 98,5 procentke, al to'gin boyi'nsha 93,9 procentke g'ana wori'nlang'an. Ka'rxanani'n' ishki ha'm si'rtqi' ta'minatshi'lari' boyi'nsha shiyki zatqa bolg'an talapi janar may boyi'nsha 93,2 ($\frac{23300}{2500}$) procentke, to'gin boyi'nsha 99,0 ($\frac{84,5+1286,2}{1384,5}$) procentke, al tuqi'm boyi'nsha 98,5 ($\frac{195}{198}$) ta'miyinlengen. Materiallardi' jetkerip beriw rejesi 6,1 procentke wori'nlanbag'an.

$$(\frac{(1215,8+84,5)*100}{1384,5})=93,9 \text{ procent}; 100-93,9=6,1$$

Zapaslar jag'dayi'n analizlew ushi'n belgilengen norma menen zapaslardi' ku'ndelik sari'pi'n sali'sti'ri'p, shiyki zat, jani'lg'i' ha'm basqa resurslardi'n' arti'qshali'g'i' yaki jetispewligi ani'qlanadi'.

Materialli'q resurslar zapaslari'ni'n`jag`dayi'ni'n`analizi

Materiallar	Bir ku`nlik materiallar sari'pi', tonna	Haqi'yqat bar zapas		Zapas normasi'		Maksimal normadan parqi'	
		tonna	ku`n	maksimal	minimal	ku`n	tonna
To'gin	400	3200	8	12	10	-4	-1600

$3200:400=8$ ku`n;  $12-8=4$  ku`nge zapas jetpeydi;

$-4 \times 400 = -1600$ tonna

Kompleks ekonomikali'q analizde optimal ko'lemdegi buyi'rtpa ha'm zapaslardi' ani'qlaw a'hmiyetli wori'n tutadi'. Zapaslardi' basqari'w za'ru'r boli'p yesaplanadi'. Ka'rxanani'n` barli'q na'tiyjeleri zapaslardi' optimallasti'ri'wg'a baylani'sli'. Zapaslardi' na'tiyjeli basqari'w qarji'lar aylani'si'n tezletedi ha'm woni'n` da'ramatli'li'g'i'n joqari'latadi', zapaslardi' saqlaw qa'rejetlerdi azayti'w, xojali'q oboroti'nan qarji'lardi'n` bosawi'n ta'miynleydi. **Ag'i'mdag'i' zapaslardi' optimallashtiri'wda si'rt ma'mleketlerde bir qansha modellerden paydalani'ladi'**. Wolardan ken` tarqalg'ani' ekonomikali'q ta'repten tiykarlang'an buyi'rtpa modeli (EOQ - model) boli'p tabi'ladi'. Bul modeldin` tiykarg'i' maqseti zapaslardi' sati'p ali'w ha'm woni' saqlaw menen baylani'sli' qa'rejetlerdi mumkin bolg'ani'nsha qi'sqarti'wdan iborat. Qa'rejetler yeki gruppag'a bo'lip u'yreniledi:

- 1) tovarlardi' tasi'w qa'rejetleri;
- 2) tovarlardi' skaldlarda saqlaw qa'rejetleri;

Tovarlardi' skladlarda saqlaw qa'rejetleri (Z_{saq}) to'mendegishe ani'qlanadi':

$$Z_{saq} = \frac{RPP}{2} * S_{saq},$$

Bul jerde : **RPP** – kelip tu'sken bir partiyadag'i' tovardi'n` wortasha ko'lemi;

S_{saq} – tovar birligin saqlaw qa'rejeti.

Bul formula arqali', tovar birligin saqlaw qa'rejeti wo'zgermegen jag'dayda ja'mi tovarlardi' skladta saqlaw qa'rejetleri bir partiyadag'i' tovardi'n' wortasha ko'lemin azayti'w yesabi'nan qi'sqarti'wg'a bolatug'i'nli'g'i'n bilip ali'wi'mi'zg'a boladi'.. Matematikali'q formula ko'rinishinde EOQ to'mendegishe sa'wlelendiriledi:

$$EOQ = \sqrt{\frac{2 * V \bar{I} * Tr.3}{S_{saq}}},$$

Bunda: EOQ – tovarlardi' jetkerip beri'wdin' wortasha ko'lemi;

VPP – shiyki zat ha'm materiallarg'a bir ji'lli'q talap;

Tr.3 – bir birlik buyi'rtpani' joylasti'ri'w quni'.

Wo'ndiris zapassi'n (PZ_{onm}) wortasha optimal ko'lemi to'mendegi formula arqali' sa'wlelenedi:

$$PZ_{onm} = \frac{EOQ}{2}$$

Rawajlang'an ma'mleketlerde zapaslar ha'reketin qadag'alaw sistemasi'nda ABC – analiz, XVZ – analiz ha'm logistika ken' tarqalg'an.

ABC – analiz basqari'w aylani'slari' sheshimdi ani'qlawg'a qarati'lg'an.

Bul qadag'alaw tu'ri wo'ndiris processi, wo'nim jetkerip beriwshiler, tovar gruppalari' ha'm wolardi' sati'w bazari', tutuni'wshi'lardi'n' kategoriyalari' boyi'nsha basqari'w qararlari'n islep shi'g'adi'.

XVZ – analizinde materiallar qollani'li'wi' boyi'nsha strukturag'a bo'linedi.

X – gruppasi'na turaqli' kollani'latug'i'n materiallar, V – gruppasi'na ma'wsimlik, Z – gruppasi'na turaqli' xarakterge iye bolmag'an materiallar kiredi.

Zapaslardi' basqari'wda logistika tiykarg'i' wori'n tutadi'. Wol tovarlar ha'reketin, “tovar jetkerip beriwshi – ka'rxana – tuti'ni'wshi” cikllari'n muwapi'qlasti'radi', tuti'ni'wshi'larg'a materiallar, wo'nimlerdi wo'z mu'ddetindn, sapali' jetkerip beriliwin qadag'alaydi'.

III bap. Materialli'q texnikali'q bazani'n' na'tiyjeliligin joqari'li'w ha'm bazari'n sho'lkemlestiriw jollari'

3.1. Materialli'q resurslar menen ta'miyinlewdi basqari'wdi'n' jan'a usi'llari'.

Song'i' ji'llarda materialli'q resurslar menen ta'miyinleniw a'meliyati'nda logistika koncepciyasi'na tikarlang'an jan'a metod ha'm texnologiyalar qollani'la bosladi'.

Logistikani'n' payda ha'm rawajlani'w tari'yxı', ilimpazlardi'n' pikirine qarag`anda, XIX a`sirden baslang`an. Logistika grek tilinen awdari'lg`an so`z boli'p -esaplaw, lolistiriw degen ma'nisti an`latadi'.

Logistika yen` da`slep a'skeriy islerde qollani'la baslag`an. A'skeriy bolmag`an sferada logistikani'n' rawajlani'wi' 70-ji'llar basi'na tuwri' keledi ha'm 1972-1974 ji'llardag'i' energetik krizis penen baylani'sli'.

Logistika bati's yevropa ma'mleketleri ha'm Yaponiyada rawajlani'wi' wo'nim wo'ndiriwshilerdin` bazardi'n' jag`dayi' ha'm ba'sekige tez itibar beriliwi za'u'rliqi, tez wo`zgerip ati'rg`an sharayatlarg`a maslasi'wi'na ha'reket qi'li'wi' menen qoshametlendi.

Logistikani' materialli'q resurslardi' fizikali'q bo'listiriw, bul processti texnikali'q, texnologiyali'q, sho'lkemlestiriwshilik ta'miyinlew, wo'nim aylani'slari' processin sho'lkemlestiriwshi yelementler u'sh bag`darg`a ani'q bo'listirilgen:

Bazardi' izertlertlew, tuti'ni'wshi'lardi'n' zapaslari'n ani'qlaw, ba'sekilesler usi'ni'slari'n ha'm tuti'ni'wshi'lar talaplari'n u'yreniw ha'm bazar ekonomikasi'n basqari'wdi'n' basqa metodlari'nan paydalang`an halda sati'w bazari', wolardi' qolg`a kiritiw, ken'eytiw, saqlap qali'w tiykari'nda a'melge asi'ri'latug`i'n ba'seki gu'resi;

Wo'nimlerdi sati'w bazarlari'n ani'qlaw ha'm materialli'q resurslar aylani'si' processinin` barli'q basqi'shlari' wolardi'n` barli'q fizikali'q ha'reketleri boyi'nsha barli'q woperaciyalar ani'q ha'm toli'q woylap

shi'g'i'lg'an, rejelestirilgen ha'm sho'lkemlestirilgen wo'ndiris processlerin a'melge asi'ri'wg'a arnalg'an tuti'ni'wshi'lardi'n' buyi'rtpalari' boyi'nsha du'zilgen;

Wo'nimler mashqalasi' ha'm wo'ndiristin' barli'q basqi'shlari'nda tovar ha'reketi boyi'nsha informaciyalar ha'reketin ta'rtipke sali'w boli'p tabi'ladi' .

Logistika materialli'q ta'miyinleniw tarawinda wo'ndiristi racional sho'lkemlestiriw ha'm bo'listiriw ha'qqi'ndag'i' ilim; wo'ndiris qurallari'ni'n' ta'miyinleniwin, jetkeriliwin, bo'listiriliwin kompleksli ta'rizde u'yrenedi ha'm basqaradi'; kerekli mug'dardag'i' wo'nimdi, belgilengen waqi't ishinde, aldi'nnan belgilengen usi' tovarg'a talap ku'shli bolg'an wori'nda wo'ndiriwdi basqaradi'; wo'ndiris-transport sistemasi'ni'n' barli'q yelementlerin, wo'nimdi wo'ndiriwden baslap, woni' tuti'ni'wg'a shekemgi processti basqari'w; belgilengen wori'nda ha'm waqi't ishinde wo'nimnin' fizikali'q bo'listiriw processin basqari'w.

Logistika toli'q halda tuti'ni'wshi' ushi'n isleydi, sebebi logistikani'n' tiykarg'i' maqseti tovarlardi' «just in time» ani'q waqi'tnda yen' kem miynet ha'm materialli'q resurslardi' sari'plag'an ha'lda jetkerip beriwden ibarat. Shiyki zat, materiallar ha'm tayar wo'nimlerdi «ani'q mu'ddetinde» jetkerip beriw pu'tin bir ekonomika sistemasi'ni'n' xi'zmet ko'rsetiwine jaqsi' ta'sir ko'rsetedi ha'm skladlardag'i' zapaslardi' sezilerli ra'wishte qi'sqarti'w imkani'n jaratadi'.

Materialli'q resurslar – proetlerdegi yen' za'ru'r basqari'w aspektlerinin' biri boli'p tabi'ladi'.

Logistika sati'w wazi'ypasi'n wori'nlaw «6R» arqali', yag'i'ni'y alti' «riching» sha'rtke: ju'k, sapa, ko'lem, waqi't, qa'rejetler ha'm jetip keliw worni'na boysi'ng'an halda a'melge asi'ri'ladi'. Logistika sistemasi'nn' na'tiyjeliliginin' materialli'q ag'i'mlari':

i'di'slardi' sati'w boyi'nsha kompleksli ila'jlardi' a'melge asi'ri'w,

ju'k birliklerin bir formag'a a'keliw,

skladqa tovarlardi' jaylasti'ri'wdi'n' na'tiyjeli sistemasi'n islep shi'g'i'w,

buyi'rtipalar ko'lemi ha'm zapaslar da'rejesin muwapi'qlasti'ri'w,
ka'rxanalarlar.

Bazar ekonomikasi'ni'n' rawajlani'w sharayati'nda qa'legen sistemani'n' xi'zmet ko'rsetiwi talap ha'm usi'ni'sqa baylani'sli' ha'm resurslardi' qayta bo'listiriwge woni' ma'jbur qi'ladi'. bulardi'n' ha'mmesi to'mendegilerge ali'p keledi:

qa'legen sistema wog'an yen' ko'p payda ali'wdi' ta'miyinlewshi qararlar qabi'llawg'a ha'reket yetedi;

paydani'n' maksimum ko'p boli'wi'na sistemani'n' xi'zmet ko'rsetiwi menen baylani'sli' qa'rejetler minimum bolg'anda g'ana yerisiledi;

sistemani'n' qanday da'wirde qanday qa'rejet qi'li'wi'na da baylani'sli'.

Qi'sqa mu'ddetli da'wirde tek wo'ndiristin' qi'sqarti'li'p ati'rg'an wo'zgeriwshen' funkciyalari' wo'zgeredi, basqa barli'q jag'daylarda wo'nim birligine minimum qa'rejetlerge jumsawg'a ha'reket yetedi .

Uzaq mu'ddetli da'wirde barli'q wo'ndiriske kiritilip ati'rg'an resurslar wo'zgeredi ha'm ten'lik qanaatlandi'ri'lg'ang'a shekem A resurslar V resurslar menen almasadi'.

$$\frac{MR_a}{R_a} = \frac{MR_b}{R_b}$$

Ka'rxana jumi'si'n' maqsetinen kelip shi'qqan halda materialli'q ta'miyinlew sho'lkemlestiriledi, wol wo'nimlerde rejelestiriwden wo'ndiriwge shekem baylani'sli'.

Wo'nim wo'ndiriwde rejelestiriw - woni' wo'ndiriw ha'm basqari'wdi'n' barli'q tu'rleri boyi'nsha turaqli' qararlar qabi'llaw degen ma'nisti an'latadi'.

Tovarlardi'n' jan'a tu'rlerin tan'law ju'z beredi, sawda worayi' ha'm i'di'slar jarati'ladi', uli'wma wo'ndiris ha'm sati'w kanallari' jolg'a qoyi'ladi', wo'zlestirilgen zatlardi'n' wo'ndiriliwi ken'eyedi yaki qi'sqaradi', go'nergen yaki talap az bolg'an tovarlardi' wo'ndiristen taslaw haqqi'nda qarar qabi'llanadi'.

Ha'zirde, a'sirese materialli'q resurslardi'n` jetispewligi, bahalardi'n` joqari'li'g'i', wolarg'a aldi'nnan haqi' to'lew za'ru'rligi sharayati'nda wo'nim wo'ndiriw jaqsi' materialli'q texnikalar ta'minati'na baylani'sli'. Bul materialli'q resurslar jetkerip beriw boyi'nsha kommerciyalı'q – da'lda'lshi' ka'rxanalarg'a tiyisli.

Tuwri'dan tuwri' kanal materialli'q resurslardi' yerkin da'lda'lshi'lardi' shetlep wo'tip, tuwri'dan-tuwri' wo'nim wo'ndiriwshilerden ali'wdi' ta'miyinleydi, bul wolardi' sawda processinde qa'rejetlerdin` anag'urli'm azayi'wi'na sebep boladi' ha'm yerkin da'lda'lshi'lar menen baylani'slardi' analizleydi, bul bolsa, qag'i'ydag'a baylani'sli', tovar quni'ni'n` joqari'lawi'na ali'p keledi.

Soni'n` menen bir qatarda, ma'mleketimiz ha'm si'rt yel ta'jriybeleri bul forma materialli'q taminatti'n` isenimliligin ta'miyinleydi ha'm wo'nim wo'ndiriw rejesin wori'nlamaw ha'm sha'rtnama ja'jburi'yatlari'ni'n` buzi'li'wi' na'tiyjesinde shi'g'i'nlardi' kemeytetug'i'ni'n ko'rsetti.

Si'rt yel ta'jriybeleri, tovar ha'reketinin` yen` maqi'l kanali' wo'nimlerdi «ani'q waqti'nda» minimum qa'rejetler menen ta'miyinlewshi, logistik kanali' yekenin ko'rsetti.

Logistikali'q kanal - bul sali'sti'rmali' ta'rtipke sali'ng'an, ta'miyinlewshi, tuti'ni'wshi', tasi'wshi' (dilerlar), qamsi'zlandi'ri'wshi'lardan ibarat ko'plik boli'p tabi'ladi'. Bazar ekonomikasi' sharayati'nda tuti'ni'wshi' tan'law huqi'qi'na iye, bunnan keyin, logistikali'q kanal logistikali'q shi'nji'rg'a wo'zgeredi.

Logistikali'q shi'nji'r - bul ta'rtipke sali'ng'an fizikali'q ha'm yuridikali'q shaxslardi'n` ko'pligi boli'p, wolar si'rtqi' materialli'q ag'i'mlardi' bir logistikali'q sistemadan basqasi'na jetkeriw boyi'nsha logistikali'q woperaciyalardi' a'melge asi'ri'wda ha'm wo'nim wo'ndiriwshiler, tuti'ni'wshi'lar, da'lda'lshi'lar ha'm tasi'wshi'lardi' birlestiredi.

Materialli'q texnikali'q ta'miyinlewde logistikali'q sistema na'tiyjeliligi sezilerli da'rejede logistikali'q da'wirge, yag'i'ni'y wo'nimlerdi jetkerip

beriwge buyi'rtpalardi' ra'smiylestiriw ha'm tuti'ni'wshi' skladqa jetkerip beriw wortasi'ndag'i' waqi't arali'g'i'na baylani'sli'.

Ka'rxanani'n' materialli'q ta'miyinlniw processlerin a'melge asi'ri'wda logistikali'q sistemani' qollaw qa'rejetlerdi minimallasti'ri'wg'a imkan beredi ha'm tuti'ni'wshi'lardi' «ani'q waqti'nda» ta'miyinlewge de imkan beredi, bul bolsa uli'wma ta'miyinlew xi'zmetinin' na'tiyjeliligin joqari'latadi'.

Wo'nim wo'ndirisinde zapaslardi' optimallasti'ri'w ju'da u'lken a'himiyetke iye. Zapaslar da'rejesin basqari'wdi'n' yen' belgili metodlari'nan biri bul ABC-metodi' boli'p tabi'ladi'. ABC-metodi' bul resurslar nmeklaturasi'n u'shke A,B,C g'a bo'gen halda zapaslar jag'dayi'n yesaplaw ha'm basqari'w usi'li' boli'p tabi'ladi'. AVS metodi'- materiallar ha'm shiyki zat zapaslari'ni'n' u'sh kategoriyag'a bo'lgen halda basqari'ladi' — ayi'ri'm resurslardi'n' kereklik da'rejesine qarap:

- A kategoriyasi' wo'z ishine toli'q yesap ha'm basqari'wdi' talap yetetug'i'n sheklengen ko'lemdegi za'ru'rli bolg'an resurslar kiredi. Bul resurslarg'a buyi'rtpa ko'leminin' optimal yesabi' sha'rtli ra'wishte boli'wi' sha'rt;

- B kategoriyasi' wo'z ishine wonsha za'ru'r bolmag'an ha'm tek ayi'na bir ma'rte inventarizaciya waqti'nda tekseriletug'i'n ha'm bahalanatug'i'n resurslar kiredi. Bug'an; A kategoriyasi'nda bolg'ani' si'yaqli', zakaz ko'lemin optimal ani'qlaw metodi' qollani'li'wi' usi'ni'ladi';

- C kategoriyasi'na u'lken ko'lemde sati'p ali'natug'i'n ken' assortimenttegi qalg'an resurslar kiredi.

Logistikali'q ha'm ABC, sistemani'n' tikargi' maqseti tovar ha'reketi menen baylani'sli' qa'rejetlerdi azayti'w bolg'anli'g'i'n sebepli logistikali'q yelementler, soni'n' ishinde ta'miyinlewshiler, tuti'ni'wshi'lar ha'm transport sho'lkemleri wortasi'ndag'i' yen' maqi'l xojali'q qatnasi'qlari'n wornati'w tiykarg'i' wazi'ypalari'nan biri bolyi'p tabi'ladi'.

Buni'n' ushi'n informacion-evristikali'q jandasi'wlardi'n' ani'qsi'zli'g'i' sharayati'nda wo'ndiris-transport wazi'ypalari'nan paydalani'wi' mu'mkin.

Aymaqa materialli'q resurslardi' bo'listiriv wazi'ypalari'n sheshiwdin' uli'wma processlerin ko'rip shi'g'ami'z.

Aymaqli'q bo'listiriv woraylari' (ABWo) qatnasi'wi'nda sawda regionlari' boyi'nsha wo'nim wo'ndirivshilerdi woni' tuti'ni'wshi'larg'a biriktirivdin' bir wo'nimdi wo'ndiriv-transport wazi'ypasi'ni'n' matematikali'q sa'wlelendiremiz:

Berilgen bolsi'n:

$i=I$, h - wo'nimdi wo'ndirivshi woraylar;

$j=I$, r - skladlar bo'listiriliwi woraylari';

$k=I$, m - tuti'ni'wshi'lar;

X_{ij} - i shi' ka'rxanadan j bo'listiriv worayi'na shekemgi ju'kler ag'i'mi';

X_{jk} - j shi' bo'listiriv worayi'nan k tuti'ni'wshi'larg'a shekemgi bolg'an ju'kler ag'i'mi';

X_j - ABWo da saqlani'p ati'rg'an ha'm kayta wo'ndirilip ati'rg'an wo'nimler ko'lemi.

Qosi'msha belgiler kiritemiz:

S_j - aymaqli'q worayda ju'k birligin saqlaw ha'm kayta wo'ndiriv quni';

R_j - i shi' ka'rxanadan magistiral transportta kelip tu'sip ati'rg'an wo'nimler ko'lemi;

Q_j - j shi' ali'wshi'ni'n' wo'nimge bolg'an talabi';

S_{ij} ha'm S_{jr} wo'nim birligin i - worni'nan j - ABWo na ha'm j - ABWonan tuti'ni'w worni'na shekemgi ha'reketinin' quni'.

Kiritilgen belgilerdi yesapqa ali'w menen ABWo ha'm materialli'q texnikali'q baza wortasi'ndag'i' fundamental - ekonomikali'q matematikali'q model to'mendegi ta'rtepte sa'wlelenedi:

$$R = \min(\sum C_{ij} X_{ij} + \sum X_j C_j \square \sum C_{jk} X_{jk}) \quad (1)$$

$$\text{Soni'n' menen birge } (X_{ij}; X_{jk}; X_j) \quad (2)$$

$$P_i = \sum X_{ij} \quad (3)$$

$$Q_i = \sum X_{jk} \quad (4)$$

$$\text{Bunnan ti'sqari'} \quad X_j = \sum X_{ij} P_i \quad (5)$$

Wazi'ypa (2),(3),(4) shekleniwlerdi yesapqa alg'an halda (1) maqset funkciyasi'n minimallasti'ri'wshi' X_{ij}, X_{jk} lardi' tabi'wdan ibarat.

Maqsetli wazi'ypa ABWo da ju'klerdi tasi'w ha'm kayta wo'ndiriw menen baylani'sli' qa'rejetler ko'lemin sa'wlelendiredi; (3) ha'm (4) shekleniwler wo'nim wo'ndiriw ha'm tuti'ni'wshi'lar balansi'ni'n' ayri'qsha sha'rtlerin ko'rsetedi. (1)-(4) fundamental model bir katar tu'rlerge iye. Bul modelg kerek bulganda Q texnikali'q qurallardi'n' kayta islew qa'bileti boyi'nsha shekleniwler de kiritiliwi mu'mkin, yag'i'ni'y

$$\sum_q X_{ij} \leq Q_i$$

Bunnan ti'sqari', (i,j) ha'm (j,k) bo'limlerinde magistral transportti'n' tasi'w uqi'pli'li'g'i' boyi'nsha shekleniwler kiritiliwi mu'mkin.

Materialli'q texnikali'q ta'miyinlew sferasi'nda ABWo materialli'q ag'i'mlarg'a yen' qolay xi'zmet ko'rsetiw, wolardi'n' xi'zmet ko'rsetiw regionlari'n birdey formag'a keltiriw yen' a'himiyetli wazi'ypalardan boli'p tabi'ladi'.

Materialli'q resurslar menen ta'miyinlewdi basqari'wdi'n' ja'ne bir jan'a usi'li' bul buyi'rtpalar ko'lemin optimallasti'ri'w metodi' bolyi'p yesaplanadi'.

Bul metod zapaslardi' basqari'wda uli'wma qarejetlerdi minimallasti'ri'w modeli si'pati'nda buri'nnan qollani'ladi'. Bul modeldin' unamli' ta'repi matematikali'q apparatti'n' a'piwayi'li'g'i' ha'm woni' a'meliyatta qollani'wdag'i' na'tiyjeliligi boli'p yesaplanadi'.

3.2. Awi'l-xojali'g'i' materialli'q resurslar bazari'n qa'liplestiriw.

Awi'l xojali'g'i'nda materialli'q resurslar bazari'n qa'liplestiriw maqsetinde to'mendegi faktorlar itibarg'a ali'nbaqta:

- wo'zlestiriletug'i'n jer maydani'n qa'liplestiretug'i'n resurslarg'a talap;

- awi'l-xojali'g'i' wo'ndirisinin' aymaqli'q strukturasi'ni'n' jag'dayi';
- awi'l-xojali'g'i' zu'ra'a'tliliginin' intensivlik ko'lemi, haywanlardi'n' wo'nimdarli'li'g'i', konsentrasiya ha'm qaniygeleskenlik, ja'miyetlik qatnaslardi'n' rawajlani'wi', mu'lk formalari'.

Talapqa baylani'sli' usi'ni's ha'm ba'seki qa'liplesedi. Sati'wshi'lardi'n' sani'ni'n' ko'p boli'wi' rawajlang'an basekige, al sati'wshi'lar sani'ni'n' sheklengen boli'wi' bazarda monopoliyani'n' payda boli'wi'na tiykar jaratadi'.

Ba'seki wortali'g'i'n jarati'w ushi'n jeterli da'rejedegi joqari' sapali' resurslardi' wo'ndiriwshilerdin' bar boli'wi', texnikalar menen ta'miyinlewdir ha'm remontlawdi'n' rawajlang'an strukturasi', talap ha'm usi'ni'sti' qa'liplestiretug'i'n qa'liplestiretug'i'n normal jag'daylar boli'wi' kerek. Bul bolsa awi'l-xojali'g'i' ha'm sanaat tovarlari'na bolg'an bahani'n' ma'mleket ta'repinen ta'rtipke sali'ni'wi' tiykari'nda boli'wi' mumkin.

Qadag'alanbaytug'i'n baxalardi'n' dispariteti resurslar bazari'na ta'sir ko'rsetedi ha'm awi'l-xojali'g'i' wo'ndirisinin' to'menlewine ali'p keledi. Sonday-aq awi'l-xojali'g'i' wo'ndirisi kreditlestiriwdin' ma'mleket ta'repinen qadag'alani'wi' u'lken a'himiyetke iye.

Materialli'q-texnikali'q resurslar bazari'n sho'lkemlestiriwde awi'l-xojali'g'i' faktorlari'ni'n' joqari' turaqli'li'g'i'n yesapqa ali'w kerek:

- wo'zlestirilip ati'rgan jerlerdi ;
- awi'l-xojali'g'i' wo'ndirisi wo'niminin' aymaqli'q strukturasi'n;
- ma'mlekettin' ayi'ri'm zonalari'ni'n' ta'biyat qolayli'qlari'n yesapqa ali'wdi';
- xali'qti'n' awqatlani'w wo'zgesheliklerin.

Awi'l-xojali'g'i'ndag'i' konkret tu'rdegi mashina, to'gin, janar may, yelektroenergiyalardi'n' wo'ndirisinin' turaqli' tu'rde rawajlani'w za'ru'rli'gi usi'ni'n' menen tusindiriledi.

Sonday-aq ma'mlekettin' ha'r qi'yli' zonalari'nda awi'l-xojali'g'i'ni'n' intensivlik ko'lemin yesapqa ali'wda za'ru'r: wol qansha joqari' bolg'ani' sayi'n, texnikag'a bolg'an talap, wonnan paydalani'wg'a, remontlawg'a,

to'ginlarga, janar mayg'a, jemge ha'm t.b resurslarga bolgan talapta sonshelli ko'beyedi. Texnikalardi' qollani'wda jollardi'n' awhali'ni'n' jamanli'g'i'na, unamsi'z jag'daylardi'n' boli'wi'na, tuqi'm, to'gin, ha'm janar maydi'n' ko'p sari'plani'wi'na, jawi'nli' ku'nlerdegi ati'zdi'n' jag'dayi'na itibar beriw za'ru'r.

Ha'zirgi ku'nde agro sanaat kompleksindeki materialli'q-texnikali'q resurslar bazari'ni'n' jag'dayi' texnikalardi'n' az ko'lemde keliwi, fizikali'q ha'm moralli'q jaqtan go'neriwi menen xarakterlenedi.

Materialli'q-texnikali'q resurslar bazari'ni'n' ha'r ki'yli' tu'rleri bar. Resurslardi' ta'miyinlewshi sho'lkemlerden, tovar birjalari'nan, aukcionlardan, ko'tere sawda magazinlerinen ali'wg'a boladi'. Soni'n' ishinde tuqi'mlardi' ta'jriybeli ha'm ilimiy xojali'qlardan, awi'l-xojali'g'i'na qa'niygelesken ilimiy-izertlew institutlari'nan, parodali' awi'l-xojali'g'i' haywanlari'n paroda wo'ndirisi menen shug'i'llani'wshi'birlespelerden, parodali' haywanlar menen shug'i'llani'wshi' xojali'qlardan. Quslardi' inkubatorlardan, qusshi'li'q stanciyalari'nan, ha'm qusshi'li'q sho'lkemlerinen ali'wg'a boladi'.

Bina ha'm imaratlar quri'li's sho'lkemleri menen sha'rtnama tiykari'nda quri'li'wi' mu'mkin. Bazar ekonomikasi' sha'rayati'nda materialli'q texnikali'q resurslardi'n' qaliplesiwinde arenda, lizing, prokat ha'm ipotekani'n' worni' ju'da' ulken. Soni'n' menen bir qatarda jan'a ha'm qollani'lg'an wo'ndiris qurallari' bazari'da bar. Son'g'i'si' ha'zirshe bizde wonday rawajlanbag'an.

Mashina bazarlari' tovarlardi' wo'zlestiriw xarakterine baylani'sli' – jeke mu'lk(ha'r dayi'm qollani'w) yamasa waqi'cha qollani'w(lizing, arenda, prokat). Texnikali'q qurallardi'n' wolardi' paydalani'w waqti'nda jetkerip beriliwi, ayi'ri'm tu'rdegi mashina tu'rlerinin' dificitligin to'menletiwge, awi'l-xojali'g'i' jumi'slari'ni'n' wori'nlani'wi'n na'tiyjeliligini joqari'lati'wg'a ali'p keledi.

Wo'ndiris processinde ha'm tovardi' realizaciyag'a shi'g'ari'wda materialli'q resurslar bazari'da bir-biri menen baylani'sli' halda xi'zmet yetedi. Tiykarg'i' fondlar aylani's fondlari'ni'n' qatnasi'wi'si'z wo'ndiris processinde qatnasa almaydi'. Tap usi' ga'p aylanba fondlarga ada tiyisli.

Ayi'ri'm waqi'tlari' miynet fondlari' ha'm miynet predmetlerinin' sali'sti'rmali' qatnasi'g'i'n biliw kerek boladi'. Wo'ndirislik mu'ta'jlik intensivliginin' joqari' basqi'shi'nda fondlardan pari'qli' ra'wishte bir birlik maydang'a aylanba fondlardi'n' wo'simi joqari' boladi'.

Zu'ra'a'tliliknin' arti'wi' bir birlik maydan ushi'n ta'biyiy ha'm ximiyali'q to'ginler, jani'lg'i', yelektroenergiyag'a jumsalatug'i'n qa'rejetler, texnika, transport qurallari' ha'm saqlaw wori'nlari'na jumsalatug'i'n qa'rejetlerden tezrek ko'beyedi. Zu'ra'a'tliliknin' joqari'lawi' wo'nimnin' wo'zine tu'ser baxasi'ni'n' to'menlewine ali'p keledi. Bull bolsa materialli'q resurslar bazari'na baha beriwde ju'da' a'himiyetli boli'p tabi'ladi'. Aylanba fondlardi'n' bazar bahasi'ni'n' wo'siw templeri, tiykarg'i' fondlar bahasi'ni'n' wo'siw templerinen joqari' bolmawi' kerek. Mi'sal ushi'n zu'ra'a'tlilikni joqari'lati'w ushi'n aylanba fondlarga ketetug'i'n qa'rejetler (to'gin, jani'lg'i') tiykarg'i' fondlar qa'rejetlerine sali'sti'rg'anda joqari' boli'wi' kerek.

Awi'l xojali'g'i'nda materialli'q resurslardi'n' tiykari'n tiykarg'i' fondlar quraydi'. Wot-jem sanaati'nda wolardi'n' uli'wma materialli'q resurslar qurami'ndag'i' u'lesi 65 procentten 74 procentke shekem quraydi'.

Awi'l xojali'g'i'ni'n' materialli'q-texnikali'q resurslari' yesaplang'an jer, mashina-traktor, kombaynlar, ximiyali'q qurallar, jani'lg'i'lar, wot-jem, tuqi'mlar ha'm basqa qurallardi'n' qun hali'ndag'i' ko'rinishi tarmaq fondlari'n sho'lkemlestiredi. Wolardi'n' ekonomikali'q ma'nisi, qa'liplesiw, wo'ndiris processinde qatnasi'wi'na baylani'sli', wo'ndiris ha'm wo'ndirislik yemes fondlari'na bo'linedi. Wolardi' ayi'ri'm jag'daylarda wo'ndiris processinde tuwri'dan-tuwri' ha'm janapay qatnasatug'i'nlarg'a da bo'liwge boladi'. Mi'sali', jer, suw, to'gin, tuqi'm, wot-jem, jer awdaratug'i'n, qatar aralari'na islew беретug'i'n traktorlar awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriwde tuwri'dan-tuwri' qatnasadi'. Sebebi wolar wo'nim jetistiriw ko'lemine, sapasi'na tuwri'dan-tuwri' ta'sir yetedi. Xojali'qlardi'n' administrativlik, ma'deniy ha'm basqa binalari', dala shertekleri, skladlar, xi'zmet ko'rsetiwshi texnikalar, kompyuterler ha'm basqa qurallar wo'ndirilip ati'rg'an wo'nim ko'lemine,

wolardi'n` sapasi'na janapay ta'sir yetedi. Biraq wolardi'n` wo'nimlerde wo'ndiristegi uli'wma a'himietin biykarlaw maqsetke muwapi'q yemes. Wolar ekonomikali'q ma'nisine, yag'i'ni'y qa'liplesiwi, wo'nim wo'ndiris, jumi's wori'nlaw processinde qatnasi'wi'na baylani'sli', tiykarg'i' ha'm aylanba fondlarg'a bo'linedi. Wolar natural hali'nda ko'rinisi ha'm qatnasi'wi' boyi'nsha tiykarg'i' ha'm aylanba qurallar da dep ataladi' (5-si'zi'lma).

Wolar wo'ndiris processindegi funkcionalli'q xi'zmetine baylani'sli', miynet predmetleri ha'm miynet qurallari'na bo'linedi. Xali'q xojali'g'i'ni'n` tu'rli tarmaqlari'nda jarati'li'p, awi'l xojali'g'i' wo'nimleri jetistiriwde adam miyneti ja'rdeminde wo'ndiris processinde bir ma'rte qatnasi'p, wo'z formalari'n` toli'q wo'zgartetug'i'n` predmetler tarmaqti'n` miynet predmetlerin sho'lkemlestiredi.

Wolarg'a sanaat tarmaqlari'nda wo'ndirilgen jani'lg'i', maylawshi' materiallar, ximiyali'q to'gin, jem ha'm basqalar kiredi. Wolar tarmaqti'n` wo'nim wo'ndiriw ha'm xi'zmet ko'rsetiw processlerinde bir ma'rte qatnasi'p, wo'z formalari'n` toli'q wo'zgartip, quni'n` da wolarg'a wo'tkeretug'i'n` predmetler boli'p tabi'ladi'. Tarmaqta ba'nt bolg'an adamlardi'n` an'li' miyneti qarati'lg'an miynet predmetleri ja'rdeminde awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw, xi'zmetlerde wori'nlaw maqsetinde bir neshe ji'llar dawami'nda paydalani'latug'i'n` zatlar miynet qurallari' yesaplanadi'. Wolar ta'biyat ta'repinen de sanaat, awi'l xojali'g'i' tarmaqlari'nda jarati'lg'an boli'p, ha'r tu'rli wo'nimlerdi jetistiriwde, xi'zmetlerde, jumi'slardi' wori'nlawda bir neshe ji'llar dawami'nda paydalani'li'p, wo'z ko'rinisin, formalari'n` wo'zgartpesten, biraq quni'ni'n` belgili bir bo'legin wo'nimlerde, jumi'slarg'a, xi'zmetlerde wo'tkerip baratug'i'n` qurallar boli'p tabi'ladi'. Wolarg'a awi'l xojali'g'i' texnikalari' yesaplang'an mashina-traktorlar, kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar, suwg'ari'w quri'lmalari', binalar, stanoklar ha'm basqalar kiredi. Jerler, ta'biyiy tog'aylar – ta'biyat jemisi boli'p tabi'ladi'. Jumi'sshi' ha'm parodali' sharwa haywanlari', bag'lar, ju'zimzarli'qlardan awi'l xojali'g'i' wo'nimlerin jetistiriw ushi'n bir neshe ji'llar dawami'nda paydalani'ladi'.

Tiykarg`i` qurallar ji'llar dawami'nda fizikali'q ha'm ma'deniy go'neredi. Pa'n-texnikali'q rawajlani'wi' na'tiyjesinde jan'a, zamanagoy texnikalardi'n` jarati'li'wi' sebepli wolar ma'deniy ta'repten de go'neredi.

Tiykarg`i` qurallardi'n` go'neriwin wolardi'n` a'meldegı go'neriw normalari' (normativleri) ja'rdeminde ani'qlaw mu'mkin. Wolardi'n` go'neriw quni' amortizaciya summalari', dep ataladi'. Tiykarg`i` qurallardi'n` go'neriw normasi'n belgilep beriwshi amortizaciya normasi' tiykari'nda wolardi'n` go'neriw quni' (summasi') to'mendegi formula ja'rdeminde ani'qlanadi':

$$As = \frac{\dot{O}Bk}{Tn} \cdot 100 \text{ yaki } \frac{\dot{O}B\acute{e}}{\dot{O}n} ;$$

Bunda: As - tiykarg`i` quraldi'n` amortizaciya summasi' (swm);

Tbk - tiykarg`i` quraldi'n` balans quni' (swm);

Tn - tiykarg`i` quraldi'n` go'neriw normasi' (koefficientte, ji'lda).

Tiykarg`i` qurallardi'n` go'neriw normasi' berilmegende tiykarg`i` quraldi'n` balans quni'n woni'n` xi'zmet mu'ddetine bo'liw na'tiyjesinde go'neriw normasi' ani'qlanadi'. Xojali'qta bir neshe ji'llar dawami'nda paydalani'lg'an qurallar kapital remontlang'an bolsa, wolar balans quni'na qosi'ladi'.

Bazar ekonomikasi' sharayati'nda ka'rxanalar pa'n - texnikali'q rawajlani'wi' na'tiyjesinde jarati'lg'an jan'a, na'tiyjeliligi joqari' texnikali'q qurallari'n sati'p ali'wg'a umti'ladi'. Xojali'qta uzaq ji'llar dawami'nda paydalani'li'p ati'rg'an, ma'deniy ta'repten go'nergen qurallar bolsa wo'ndiristen shi'g'ari'ladi'. Bunda tiykarg`i` qurallardi'n` go'neriw summasi'n ani'qlawda woperativ amortizaciya usi'li'nan da paydalani'ladi'. Woni' ani'qlawdi'n` belgilengen normasi' joq. Soni'n` ushi'n xojali'qlar go'neriw summasi'n wo'z imkani'yatlari'n, pa'n - texnika rawajlani'wi' ta'sirin itibarg'a alg'an halda yesaplaydi. Yegerde paydalani'li'p ati'rg'an mashinalar, traktorlar, kombaynlar ma'deniy ta'repten go'nergen bolsa, wolardi' normativ boyi'nsha yemes, qi'sqa da'wirde go'neriwin yesaplap, wo'ndiristen shi'g'ari'w mu'mkin. Biraq bul process wolar ja'rdeminde jetistiriletug`i'n wo'nimlerdin` wo'zine

tu'ser bahasi'na tuwri'dan-tuwri' ta'sir yetedi. Sebebi bunda wo'nimnin' wo'zine tu'ser bahasi'na ali'p bari'li'p ati'rg'an amortizaciya summasi' ko'beyedi. Soni'n' ushi'n bul usi'ldi' qollawdan aldi'n wolardi'n' wori'ndasli'g'i' ha'm sari'p-qa'rejetlerin, da'ramatlari'n ha'm basqa ta'replerin itibarg'a ali'w lazi'm.

Go'neriw qunlari' jetistiriletug'i'n wo'nimlerge, xi'zmetlerge belgilengen ta'rtipte wo'tkeriledi.

Miynet yetiw qa'biletine iye bolg'an puqaralar miynet predmetlerinen ha'm miynet qurallari'nan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w na'tiyjesinde ha'r tu'rli sapali' awi'l xojali'q wo'nimleri jetistirip, paydali' jumi'slardi' wori'nlaydi'. Wolardi'n' ji'yi'ndi'si'n awi'l xojali'g'i' qurallari' yaki fondlari' sho'lkemlestiredi. Awi'l xojali'g'i' fondlari' tarmaqtag'i' wo'ndiris processlerinde qatnasi'wi'na yaki paydalani'li'wi'na baylani'sli', wo'ndiris fondlari' ha'm wo'ndirislik yemes fondlardan quraladi'. Wolardi'n' awi'l xojali'g'i' wo'ndirisinde qatnasi'wi'ni'n' za'ru'riyligi ha'm mu'ddetine baylani'sli', joqari'da ko'rsetilgenindey, tiykarg'i' ha'm aylanba fondlarga bo'linedi. Wolardi' natural ko'rinishine baylani'sli', tiykarg'i' ha'm aylanba qurallar, uli'wma halda bolsa wo'ndiris qurallari', dep ataladi'.

Tiykarg'i' qurallar ekonomikali'q ma'nisine baylani'sli', awi'l xojali'g'i' wo'ndiris processinde bir neshe ji'llar dawami'nda qatnasi'p, quni'n wo'ndirilip ati'rg'an wo'nimlerge, wori'nlanip ati'rg'an xi'zmetlerge ji'lma-jil wo'tkerip baradi' (yag'i'ni'y go'neriw quni'n). Bunday qurallar ha'zirgi da'wirde Respublikada 15 (Rossiya Federaciyasi'nda 50) minimal ayli'kdan joqari' qung'a iye bolg'an ha'm 1 ji'ldan ko'birek xi'zmet qi'latug'i'n wo'ndiris qurallari' boli'p tabi'ladi'. Wolarg'a awi'l xojali'g'i' jerleri, mashinalar, traktorlar, binalar, imaratlar, transport qurallari', quri'lmalar, stanoklar, jumi'sshi', parodali' haywanlar, ko'p ji'lli'q miweli terekler ha'm basqalar kiredi.

Aylanba fondlar yaki qurallarga, qarji'larga bolsa wo'nim wo'ndiris, xi'zmetlerdi wori'nlaw processlerinde bir ma'rte qatnasi'p, qunlari'n sol

wo'nimlerge toli'q wo'tkerip, wo'z formalari'n da wo'zgeritetug'i'n arzan, tez go'neriwshi qurallar kiredi. Wolarg'a tuqi'mlar, jani'lg'i', maylawshi' materiallar, ximiyali'q qurallar, wot-jem, kem qunli', tez wo'zgeriwshi materiallar, ag'i'mdag'i', valyuta schyotlari'ndag'i', kassadag'i' qarji'lar, berilgen jumi's haqi'lari' ha'm basqalar kiredi.

Tiykarg'i' ha'm aylanba qurallar wo'nim wo'ndirilip, awi'l xojali'g'i'n rawajlandi'ri'wda ju'da u'lken a'himietke iye. Sebebi wolarsi'z talapti' qanaatlandi'ratug'i'n ko'lemde, sapali' wo'nim wo'ndiriw mu'mkin yemes. Wolardan aqi'lg'a muwapi'q paydalani'w na'tiyjesinde miynet ha'm qarji' qa'rejetleri tejeledi.

Demek, tiykarg'i' ha'm aylanba qurallardan aqi'lg'a muwapi'q ha'm na'tiyjeli paydalani'w sebepli awi'l xojali'g'i' ekonomikasi' rawajlanadi'. Na'tiyjede xali'qti'n' sociyalli'q-ekonomikali'q jag'dayi' jaqsi'lanadi'. Soni'n' ushi'n bunday qurallardi' jarati'wga, quri'wg'a, remontlawg'a, wolardan jaqsi' paydalani'wg'a hu'kimetimiz ayri'qsha itibar berib ati'r.

Materialli'q texnikali'q resurslar bazari'n sho'lkemlestiriwde woni'n' institucional strukturasi'n du'ziw, institucional sho'lkemlesiw processii ha'm xarakteri u'lken a'himiyetke iye. Institucional sho'lkemlesiw tu'siniginin' ma'nisi xu'kimet ha'm bazardi' basqari'w strukturasi'ndag'i' wo'zgerisler boli'p tabi'ladi'. Institucional sho'lkemlesiw din' materialli'q resurslar bazari'ndag'i' strukturasi' bazar qatnasi'qlari'ni'n' sistemali', na'tiyjeli ha'm qa'teliksiz bazardi'n' qa'liplesiw in bildiredi. Bull bolsa tek g'ana ma'mleket ta'repinen materialli'q texnikali'q resurslar wo'ndirisinde monopoliyag'a jol qoymay, mashinalar, u'skeneler, to'ginler h.t.b resurslar bazari'nda turaqli' ba'seki wortali'g'i' jarati'lg'an ma'mleket qadag'alawi' asti'nda bolg'an bazar talabi'na jeke mu'lktin' yengiziliwi arqali' g'ana a'melge asadi'.

Bazar qatnasi'qlari'ni'n' ta'rtipsizligi ko'binese sho'lkemlestiriwshilik jeterli da'rejede toli'q bolmawi'nan, ba'seki wortali'g'i'nda jeke subektler bazari'ni'n', sawda da'ldalshi'lari'ni'n', kommerciyali'q xi'zmetti licenziyalaw kvotalawjaqsi' wo'z-ara birge islesiw sistemasi'ni'n' joqli'g'i'nan derek beredi.

Ba'sekinin rawajlani'wi' ha'm ba'seki wortali'g'i'n jarati'w 2 talapti'n wori'nlani'wi' menen a'melge asadi':

- materialli'q resurslar wo'ndirisinde institucional sho'lkemlesiw sistemasi'n ja'ne de jaqsi'law ha'm monopoliyani' sheklew;

- materialli'q resurslardi'n tovar bazarlari'ndag'i' realizaciyasi'.

Bazardi' sho'lkemlestiriwdin' racional sistemasi' tek g'ana jeke isbilermenlerdin', sawda da'ldalshilerinin', bazardi' basqari'wg'a juwapker ma'mleketlik organlardi'n ni'zam do'geregindegi ha'reketin yemes al, qamsi'zlandi'ri'w fondlari'ni'n', bank, birja, transport sho'kemlerinin', bir biri menen wo'z-ara paydali' sha'rtler tiykari'nda is ali'p bari'w.

Talap ha'm usi'ni's ten'salmaqli'li'g'i'n saqlaw, jergilikli wo'nim wo'ndiriwshi ka'xanalardi' qorg'aw bazar qatnasi'qlari'n ta'rtipke sali'wdi'n yen' za'ru'r sha'rti boli'wi' kerek.

Bazar institutlari'n sho'lkemlestiriw waqti'nda to'mendegilerdi u'yreniw kerek:

- belgili bir tovardi'n' regiondag'i' bazar ko'lemin;

- ba'sekileslerdi, wolardi'n' ku'shli ha'm a'zzi ta'repleri, wolardi'n' wo'niminin' wo'zine say ta'replerin;

- mu'mkin bolg'an sawda, sali'q, payda, rentabellik da'rejesinin' sap paydadag'i' u'lesi;

- uli'wma bazardi'n' qansha u'lesin iyelewge bolatug'i'ni'n.

Materialli'q texnikali'q resurslar bazari'n institucional sho'lkemlestiriw sistemasi'nda arnawli' isbilermenlik kategoriya- dilerlik ko'p tarqalg'an.

Izertlewler na'tiyjesinde bazardi' institucional sho'lkemlestiriw, sawda da'ldalshileri, bankler, qamsi'zlandi'ri'w sho'lkemleri, fondlar, ma'mleketlik basqari'w organlari', sali'q inspekciyasi' menen qalay birge islesiw boyi'nsha sorawlarg'a juwap aldi'q.

Pikir ha'm usi'ni'slar.

Qaraqalpaqstan Respublikasi' awi'l xojali'g'i' ka'rxanalari'nda materialli'q resurslardan paydalani'wdi'n' na'tiyjeliligin joqari'lati'w boyi'nsha to'mendegi pikir ha'm usi'ni'slardi' keltiremiz:

1 Na'tiyjelilik ma'selelerinin xali'q xojali'g'i'ndag'i'dag'i' a'hmiyeti ha'm oni'n' joqari'lawi'nda sapali'li'q faktorlari' ta'siri, bul mashqalalar boyi'nsha na'tiyjeli sheshimler u'lken socialli'q ha'm siyasiy a'hmiyetke iye boli'p, olardi'n' ilimiy da'rejede ta'n ali'ni'wi', a'meliy aspektleri menen ori'nlani'wi' ayri'qsha a'hmiyetke iye. Bular arqali' o'z ara baylani'sqan yeki ma'sele qaliplesedi 1) haqi'qi'y ekonomikali'q na'tiyjeni qalay ani'qlaw ha'm sanli' mug'dari'n qalay yesaplaw kerekligi 2) Wo'ndiristin' barli'q tarawlari'nda ha'm oni'n' strukturali'q bo'limlerinde na'tiyjelilikti maksimal da'rejede artti'ri'wda qanday principlerge su'yengen halda a'melge asi'ri'w ha'm qanday qurallar ja'rdeminde ori'nlaw mu'mkin yekenligi.

2 . Bizin' pikirimizshe ekonomikali'q na'tiyje bar bolg'an na'tiyjenin' absolyut fiksaciyasi'. Na'tiyjelilik-o'dirislik faktorlar, fondlar menen resurslar arqali' ali'ng'an sali'sti'rmali' shama.

3 . Awi'l xojali'g'i' o'ndirisi na'tiyjeliliginin' kriteriylari' bul bir birlik o'nimdi jarati'w ushi'n yen' kem da'rejede qa'rejetlerdi jumsaw arqali' jerdin' ha'r bir hektari'nan uli'wma ha'm taza da'ramatti', uli'wma o'nimdi artti'ri'w tempi menen da'rejesi.

4 Wo'ndiristin' ekonomikali'q na'tiyjeliligi basqa na'tiyjelilik tu'siniklari boyi'nsha o'zgeshelenedi:

-ol qayta o'ndiristin' barli'q faktorlari'n o'z ishine qamti'ydi'

-ol o'ndiristin' uli'wma ja'miyetlik miynetinen arti'wshi' na'tiyjelerge baylani'sli'. Yeger ja'miyetlik miynetin' uli'wma qa'rejetleri qa'rejetlerge ten' bolg'an na'tiyjeni berse onda o'nimler formasi'ndag'i' o'ndiris na'tiyjesinde miynet o'nimdarli'g'i'n artti'ri'w mu'mkin.

5 . Wo`ndiris na`tiyjeliliginin` ekonomikasi`q ko`rsetkishlerin sanli` mug`dardag`i` xarakteristikalarin` bahalaw ushi`n statistikali`q ha`m ekonomikasi`q ko`rsetkishler qollani`ladi`. Wo`ndiris kriteriyalari` talabi`na sa`ykes o`ndiris na`tiyjelerinin` sanli` shamalari` ko`rsetkishler arqali` ali`nadi`. Sonli`qtanda ekonomikasi`q na`tiyjeni ha`m oni`n` ushi`n talap yetiletug`i`n qa`rejetler o`lshemin bahalaw ushi`n na`tiyjelik kriteriyasi` menen birge o`ndiris na`tiyjeliliginin` kriteriyasi`da qollani`ladi`.

Materialli`q resurslardi` o`ndirislik tuti`ni`w qatnasi`qlari` ji`yi`ndi`si` materialli`q resurslar si`yi`mli`li`g`i` ko`rsetkishleri sistemasi` arqali` belgilenedi. Ha`r bir ko`rsetkish belgilengen qatnaslardi` qayta ko`rsetedi, materialli`q resurslardi` na`tiyjeli qollani`w arti`qmashi`li`qlari`n belgileydi.

6 . Toli`q materialli`q si`yi`mli`li`q materialli`q resurslarg`a kiritilgen, ja`miyetlik miynetin` na`tiyjeliligini belgilep, janli` miynet penen mashina miyneti arasi`nda proporciani` ob`ektiv bahalap, materialli`q resurslar ekonomikasi` menen olar arasi`ndag`i` qatnastag`i` o`ndiristin` racional texnologiyasi`n tan`lap, materialli`q si`yi`mli`li`q da`rejesin tarawlar, regionlar ha`m xojali`q kategoriyalari` arasi`nda sali`sti`rmali`li`qti` ta`miyinleydi.

7 . Awi`l xojali`g`i`nda materiallardi` tuti`ni`w processinin` uli`wmali`q xarakteristikalarin` materialli`q si`yi`mli`li`q ko`rsetkishleri arqali` ani`qlanadi`. Materialli`q resurslardi` na`tiyjeli qollani`wdi` bahalawda materialli`q si`yi`mli`li`q ko`rsetkishleri amortizacion aji`ratpalari`si`z yesaplanadi`.

8 . Materialli`q resurslardi` yesapqa ali`wdi`n` a`zzi bo`legi olardi`n` sapa parametrleri boyi`nsha jeterli da`rejede gradaciyalanbawi` . Na`tiyjede ha`r qi`yli` qa`siyettegi materiallar mi`sali` to`ginler, tuxi`mlar, janar may ha`m maylaw materiallari` du`ziledi. Bunda materialli`q qa`rejetlerdi sali`sti`ri`w prinsipleri buzi`li`p, awi`l xojali`g`i` o`ndirisinin` na`tiyjelik ko`rsetkishlerin ani`qlawda ani`qsi`zli`qlar kelip shi`g`adi` ha`m materialli`q resurslardi` ob`ektiv bahalaw ushi`n tosqi`nli`qlar payda boladi`. Bazar ekonomikasi` prinsiplerinen kelip shi`g`atug`i`n bolsaq, materialli`q resurslar

ko`rsetkishlerinde, materialli`q qurallardi` bahalaw o`ndiris shi`g`i`nlari` menen resurslardi` tuti`ni`w da`rejeleri boyi`nsha belgilenedi.

9 . Ekologiyali`q ten`salmaqli`qti`n` buzi`li`wi`, suwg`ari`latug`i`n jer maydanlari`ni`n` yekilemshi shorlani`wi` na`tiyjesinde awi`l xojali`g`i` yeginlerinin` zu`ra`a`tliliginin` ha`m sharwashi`li`q o`nimdarli`g`i`ni`n` to`menlew aqi`beti awi`l xojali`g`i` o`nimler o`ndirisinin` to`menlew tempine ali`p keldi.

10 Izertlewer da`liylleri boyi`nsha, awi`l xojali`g`i` yeginlerinin` zu`ra`a`tliligi menen sharwashi`li`q o`nimdarli`g`i`ni`n` to`menlewi, bar bolg`an o`ndirislik potencialdi`n` na`tiyjeli isletilmewi uli`wma o`nimnin` o`siw tempin to`menletip, bir birlik o`nim ushi`n jumsalatug`i`n miynet qa`rejetlerinin` arti`wi`na ali`p kelip miynet o`nimdarli`g`i`ni`n` qi`sqari`wi`na ali`p kelgen.

11 Na`tiyjede uli`wma o`nim ko`lemi qi`sqari`p, bir birlik o`nimnin` miynet qa`rejetleri artqan. Soni`n` menen birge, son`g`i` ji`llari` tiykarg`i` o`ndirislik fondlar jeterli da`rejede jan`alanbag`an ha`m na`tiyjede ko`pshilik awi`l xojali`q jumi`slari` qol menen isletilgenlikten, buni`n` na`tiyjesinde miynet qa`rejetlerinin` arti`p miynet o`nimdarli`g`i`ni`n` to`menlew jag`dayi` kelip shi`qqan.

12 Wo`nimnin` o`zine tu`ser bahasi`ni`n` to`menlewine yamasa joqari`lawi`na ta`sir yetiwshi tiykarg`i` faktorlar yeki gruppag`a bo`linedi 1) 1 ga maydang`a yamasa bir bas mal sani`na tuwra keletug`i`n qa`rejetlerdin` arti`wi` yamasa qi`sqari`wi` menen baylani`sli` 2) yegislik maydanlar zu`ra`a`tliligine ha`m sharwashi`li`q o`nimdarli`g`i`ni`n` joqari`lawi`na yamasa to`menletiliwine bag`darlang`an. Son`g`i` ji`llari` Qaraqalpaqstan Respublikasi` sharayati`nda bunday jag`daylar Aral yekologiyasi`ni`n` buzi`li`wi`, suwg`ari`latug`i`n jerlerdin` yekilemshi shorlani`wi`, jeterli da`rejede suw ha`m materialli`q texnikali`q resurslar menen ta`miyinlenbewi na`tiyjesinde kelip shi`qti`.

13 Awi'l xojali'g'i' ekonomikasi'n intensiv ju'ritiwde ha'm oni'n na'tiyjeliligin artti'ri'wda basli' maqset bul o'ndiris na'tiyjesinin' qa'rejetlerge qarag'anda o'siminin' ha'reketleniw tezligi joqari' boli'wi' talap yetilip o'ndiris ushi'n kem qa'rejet jumsay oti'ri'p u'lken ko'lemli o'nimlar da'rejesine yerisiw.

14 Materialli'q qa'rejetler tiykarg'i' ha'm ja'rdemshi materiallardan du'ziledi. Yeger oni' bir birlik o'nim o'ndirisi ushi'n jumsalatug'i'n materialli'q resurslardi'n' summar qa'rejeti menen ani'qlasaq, onda qa'rejetler summasi'ni'n' qa'legen da'rejede to'menlewi materialli'q si'yi'mli'li'qti'n' to'menlegenin an'latadi' al kerisinshe bolsa materialli'q si'yi'mli'li'qti'n' arti'wi'n an'latadi'.

15 Izertlew na'tiyjelerinin' ko'rsetiwinshe, paxtashi'li'q penen diyxanshi'li'qta materialli'q si'yi'mli'li'qti'n' o'siw tempi yekologiyani'n' buzi'li'wi' ha'm suwg'ari'latug'i'n jerlerdin' yekilemshi shorlani'wi', suw resurslari'ni'n' jetispewshiligi na'tiyjesi retinde qaraladi'. Bulardi'n' barli'g'i' awi'l xojali'g'i' yeginlerinin' zu'ra'atliginin' arti'wi' yesabi'nan o'nimlar o'ndirisin artti'ri'w rezervlerin ha'm bir birlik o'nimdi o'ndiriwge jumsalatug'i'n materiallar menen shiyki zat qa'rejetlerin qi'sqarti'w rezervlerin ani'qlawdi' talap yetiledi.

16 Awi'l xojali'q ka'rxanalari'ni'n' xojali'q xi'zmetinin' ha'reketi ha'm analizi o'ndiriste qollani'latug'i'n o'ndirislik fondlar menen aylani's qurallari'n ilimiy tiykarda qollani'w kerekligin tasti'yi'qlaydi'.

17 Energiya menen ta'miyinlengenlik da'rejesinin' arti'wi' tek miynet o'nimdarli'g'i'ni'n' arti'wi'na ali'p kelmesten o'ndiris na'tiyjeliligi menen fond qayti'mi'n joqari'lati'w mu'mkinshiligine iye. A'meliy ha'reketler na'tiyjesi boyi'nsha qarasaq, xojali'qlardi'n' energiya menen ta'miyinlengenlik da'rejesinin' joqari'lawi' awi'l xojali'q yeginlerinin' optimal mu'ddetlerde ori'nlani'wi'n ta'miyinleydi ha'm bul o'z na'wbetinde uli'wma o'nimnin' arti'wi'na, ha'r bir gektar jerden ali'natug'i'n uli'wma ha'm taza da'ramatti'n' o'simine tiykar boladi' soni'n' menen birge joqari' da'rejedegi fond qayti'mi' ta'miyinlenip, materialli'q resurslar na'tiyjeliligi artadi'.

18 Awi'l xojali'g'i' na'tiyjeligin artti'ri'wdi'n` ha'm materialli'q resurslardi' na'tiyjeli paydalani'wdi'n` a'hmiyetli faktorlari'nan biri bul xojali'qti'n` tiykarg'i' ha'm aylani's qurallari' menen ta'miyinleniwi ha'm olardi'n` qatnasi'ni'n` optimalli'li'g'i'n ornati'w boli'p yesaplanadi'. Bul o`z na'wbetinde materialli'q-texnik resurslardi' racional qollani'w arqali' qa'liplesedi.

19 Ilimiy jumi'si'mi'zdi'n` analiz na'tiyjeleri boyi'nsha mag'li'wmatlari'nda xojali'qlardi' materialli'q aylani's qurallari' menen ta'miyinlewdi artti'ri'p bari'w xojali'qti' ju'ritiw ko'rsetkishlerinin` jaqsi'lani'wi'na ali'p kelmeytug'i'nli'g'i' ani'qlang'an, bul xojali'qlardi'n` to'rtinshi ha'm besinshi gruppaga mag'li'wmatlari' boyi'nsha ayqi'n ko'rinedi, bunda 100 ga yegislik maydang'a, bir jumi'sshi'g'a ha'm awi'l xojali'g'i'na arnalg'an tiykarg'i' o'ndirislik fondlari'ni'n` 100 sumi'na tuwra keletug'i'n uli'wma o'nim ko'lemi ju'da` kem ko'lemde jetistirilgen.

20 To'rtinshi gruppada'g'i' barli'q ko'rsetkishlerdin` to'menlewini'n` sebeplerinin` biri bul aylani's qurallari'ni'n` arti'qshali'g'i', jetispewshilik si'yaqli' maksimal da'rejedegi na'tiyjelilikni ta'miyinley almaydi': birinshi jag'dayda olardi'n` o'ndirislik zapaslari' menen tamamlanbag'an o'ndirisi irkiledi, al yekinshi jag'dayda tiykarg'i' fondlardi'n` funkcionalli'g'i'ni'n` sinxronli'g'i'na yerisilmeydi ha'm jumi's processi irkiledi. Bul o`z na'wbetinde olardi'n` aylani'si'n irkedi. Na'tiyjede bulardi'n` barli'g'i' resurslar qayti'mi'na keritiladi ta'sir yetedi.

21 Respublikami'z xojali'qlari' boyi'nsha ju'rgizilgen analizler na'tiyjesinde, resursli'q potentsialdi' yesaplawdi'n` uli'wmali'q metodikasi'na qosi'mshalardi' kiritiw kerekligin soni'n` ishinde yesaplasi'w qarji'lari' menen aqshalay qarji'lardi' kiritiw za'ru'r yekenligin belgileydi yag'ni'y bekkemleniw koefficientine qaray du'zilgen debitorli'q qari'zdarli'qti'.

22 Materialli'q si'yi'mli'li'q bir birlik o'nimdi shi'g'ari'w ushi'n jumsalg'an materialli'q resurslar qa'rejetinin` ko'rsetkishi. Materialli'q si'yi'mli'li'q da'rejesi o'ndirislik aylani's fondlari' menen tiykarg'i' fondlar

amortizatsiyasi'ni'n` uli'wma tovarli'q o'nimga qatnasi' boyi'nsha ani'qlanadi'. Bo'lek tu'rdegi materialli'q resurslardi' na'tiyjeli qollani'w natural ko'rsetkishler boyi'nsha belgilenedi olar bir birlik o'nim ushi'n jumsalatug'i'n tuxi'm, ot-jem, to'ginler, JMM h. t. b. Awi'l xojali'g'i' tovar o'ndirishlarining xojali'q xizmetining analizi mag'li'wmatlari'nda 1 ga yegislik ha'm 1 c o'nimnin` natural ko'rsetkishlerindegi materialli'q resurslar qa'rejeti o'spegliligini, al o'nimnin` o'zine tu'ser bahasi'ni'n` birden o'skenligini belgileydi. Bul qubi'li's awi'l xojali'g'i'nda jumsalatug'i'n sanoat tovarlari'ni'n` bahasi'ni'n` awi'l xojali'g'i'ndagi' tovarli'q o'nim bahasi'na sali'sti'rg`anda birden o'skenligi arqali' payda boladi'. Bul materialli'q resurslar na'tiyjeliligining to'menlenishini tiykarg'i' faktorlari'nan biri boli'p, ol arqali' bazar ekonomikasi'ni'n` tiykarg'i' printsiplari naduri's ju'ritiledi.

23 Materialli'q resurslar ekonomikasi'nda o'nimnin` sanli' mug'dari'n jaqsi'law materialli'q si'yi'mli'li'q penen ti'g'i'z baylani'sli', sebebi sapali' shiyki zat o'nim o'ndirishi qa'rejetlarning qisqartir'p, sapali' o'nimni sati'w yesabi'nan aylani's qurallari'ni'n` aylani'w tezligini tezlestiredi.

24 Aylani's qurallari'ni'n` aylani'w tezligining tezlesishi ha'm materialli'q si'yi'mli'li'qti'n` to'menlewi awi'l xojali'g'i' yegishlarining joqari' zu'ra'atligini ta'minlewde tiykarg'i' faktor boli'p yesaplanatug'i'n mineral ha'm organikali'q to'ginlarni duri's paydalani'w arqali' a'melge asadi'. Bunda, topi'raq o'nimdarli'g'i'n arttir'w yesabi'nan o'ndirish darajasi'ni o'sedi.

25 Tuti'ni'w talabi'ni'n` shartlari joqari' bolgan o'nimlar o'ndirishi ko'binese qosi'msha qa'rejetlarni talab yetedi sebebi o'nimlar strukturali'q qurami' boyi'nsha waqit ha'm jaylasi'wi' arqali' o'zgeshelenedi. Tarawdi'n` na'tiyjeliligini arttir'wda diyxanshi'li'qta materialli'q si'yi'mli'li'qti' waqit boyi'nsha sho'lkemlestiriw maqsetke muwapi'q. Qaraqalpaqstanda diyxanshi'li'q tarawida basqa aymaqlarg'a sali'sti'rg`anda qa'rejetlarning saistirmali' o'simi ju'da` joqari'. Sebebi shorlani'wg'a qarsi' gu'resiw ushi'n artiqsha mug'dardagi' suw resurslari' talab yetilip, materialli'q qa'rejetler (zonag'a 35 %) Fergana ken'isligi menen Tashkent oblasti'na sali'sti'rg`anda

a`dewir joqari'. Biraq bunday qa`rejetlerdi sali'q sali'wda itibarg'a ali'w maqsetke muwapi'q.

26 Materialli'q resurslardi' na'tiyjeli qollani'wg'a bir neshe faktorlar ta'sir yetedi: olar resurslardi' qollani'w ha'm intensilestiriw da'rejeleri, awi'l xojali'g'i' yeginlerinin` zu`ra`a`tliligi ha'm sharwashi'li'q o`nimdarli'g'i', o`nim sapasi', sati'p ali'w materiallari'ni'n` sali'sti'rmali' salmag'i' ha'm olar bahalari', o`z materiallari'ni'n` bahalari', u`nemlew ta`rtibi, o`ndiris texnologiyasi', materialli'q zapaslardi'n` normadan ti's mug`darlari'.

27 Sonli'qtan da bazar qatnasi'qlari' jag`dayi'nda o`nim o`ndirisinde o`ndiris qa`rejetlerin qi'sqarti'w ta'miyinleniwi sha`rt. Demek arti'qsha mug`darda jumsal'g'an qa`rejetlerden ali'ng'an o`nim bahasi'da joqari' boladi', al bunday o`nim o`z qa`rejetlerin qaplawda joqari' bahada sati'ladi'. Bunda ta`biyyi ta`rizde ol o`z qari'ydarlari'n` tabi'wi' ju`da` qi'yi'n. Sonli'qtan, tovar bazar ushi'n uti'mli' boli'wi'nda tovar o`ndiriwshiler o`nimlerinin` o`zine tu`ser bahalari'n` ha'm sog'an sa'ykes tovar bahalari'ni'n` da to`menlewin ta'miyinlewi kerek.

28 Sonli'qtan o`ndiristi intensiv ju`ritiw, materialli'q resurslardi' na'tiyjeli qollani'w o`nim birliginin` barli'q statyalari' boyi'nsha qa`rejetlerdi to`menletip sol arqali' o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi' qi'sqaradi', na'tiyjede o`ndiris rentabelligi arti'p payda mug`dari' ko`beyedi.

29 Tag'i' bir ayta ketetug'i'n jag`day bul texnikali'q progress, a`llette ol o`ndiristi sho`lkemlestiriwge tuwri'dan tuwri' ta'sir yetpegeni menen ol miynet qurallari'n` qollani'w ha'm texnika da`rejesi arqali' o`z ta'sirin o`tkeredi. Texnikali'q progresstin` ekonomikali'q mazmuni' qol miynetin mashina miynetine almasti'ri'w ha'm sol arqali' o`ndiristin` u`zliksizligine yerisiw mu`mkin.

30 Awi'l xojali'g'i'nda diyxanshi'li'q o`ndiris processinin` mexanizaciyasi' menen de baylani'sli'. Jumi's ko`lemi ma`wsimli xarakterde sho`lkemlestiriledi. Bunda miynet o`nimdarli'g'i'ni'n` arti'wi' texnologiyali'q

processlerdin` o`tiw mu`ddetinin` dawamli`li`g`i` boyi`nsha belgilenedi ha`m sol arqali` o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi`ni`n` to`menlewine yerisiw mu`mkin.

31 Traktorlar o`nimdarli`g`i`ni`n` arti`wi`, mashina traktor parkin jaqsi`law, traktorli`q jumi`slardi`n` o`zine tu`ser bahalari`n to`menletiw awi`l xojali`g`i` na`tiyjeliligine o`z ta`sir tiygize oti`ri`p, materialli`q resurslardi` na`tiyjeli qollani`wdi` artti`radi`.

32 Demek, ji`l dawami`nda mashinalar o`nimdarli`g`i`ni`n` arti`wi` waqi`t boyi`nsha duri`s bo`lstiriliwi arqali` ta`miyinlenedi. Awi`l xojali`g`i` o`ndirisinin` na`tiyjeliligi o`ndiristi texnikali`q jan`alandi`ri`w arqali` g`ana yemes al o`ndiriste bar bolg`an texnikani`n` o`nimdarli` jumsali`wi` arqali`da jaqsi` na`tiyjege yerisiw mu`mkin.

33 Wo`nimnin` (jumi`s, xi`zmet) o`zine tu`ser bahasi`n yesapqa ali`wdag`i` tiykarg`i` maqset o`nim o`ndirisine jumsalatug`i`n haqi`qi`y qa`rejetlerdi ani`q ha`m toli`q belgilew, ha`r bir tu`rdegi o`nimnin` (jumi`s, xi`zmet) haqi`qi`y o`zine tu`ser bahasi`n yesaplaw, materialli`q, miynet ha`m basqada o`ndirislik resurslardi` qollani`wdi` qadag`alaw ushi`n za`ru`r.

34 U`nemlew ta`rtibine yerisiw, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi`n to`menletiw bazar ekonomikasi`ni`n` tiykarg`i` ekonomikali`q talaplari` boli`p yesaplanadi`. Bazar o`ndiris shi`g`i`nlari`ni`n` o`nimlerdin` o`zine tu`ser bahalari`ni`n` to`menlewin ta`miyinleydi.

35 Bazar jag`dayi`nda ha`r bir tovar o`ndiriwshi awi`l xojali`g`i` zu`ra`a`tliligin artti`ri`wg`a yerisiwi, bir birlik o`nim o`ndirisi ushi`n jumsalatug`i`n qa`rejetlerdi na`tiyjeli paydalani`wg`a ha`m sol arqali` miynet o`nimdarli`g`i`n joqari`lati`w mu`mkin.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi
I.O'zbekistan Respublikasi' ni'zamlari'

- 1.1. O'zbekistan Respublikasi' Konstitutsiyasi' .: Tashkent 2010.
- 1.2. O'zbekistan Respublikasi' Puxarali'q Kodeksi.: Tashkent 2007.
- 1.3. O'zbekistan Respublikasi' Sali'q Kodeksi .: Tashkent 2010.
- 1.4. O'zbekistan Respublikasi' Di'yxan xojali'qlari' haqqi'ndag'i' ni'zami.: Tashkent 1997.
- 1.5. O'zbekistan Respublikasi' Fermer xojali'qlari' haqqi'ndag'i' ni'zami.: (jan'a redakciya)Tashkent 2004.

II. Prezident miynetleri

- 2.1. Karimov.I.A “O'zbekistan ekonomikali'q reformalardi' teren'lestiriw joli'nda” .: Tashkent 1995.
- 2.2. Karimov.I.A ”Barli'q reje ha'm bag'darlamalari'mi'z watani'mi'z rawajlani'wi'n joqari'lati'w, xalqi'mi'z parawanli'g'i'n asi'ri'wg'a xi'zmet qi'ladi'” .: Tashkent 2011. 26-bet
- 2.3. Karimov.I.A “O'zbekistan Respublikasi' XXI a'sir bosag'asi'nda: qa'wipsizlikke qa'wip, turaqli'li'q sha'rtleri ha'm rawajlani'w kepilliklari” .: Tashkent 1997.
- 2.4. I.A.Karimov «O'zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari». –T.: O'zbekiston, 2003. -102b.
- 2.5. I.A.Karimov «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida». –T.: O'zbekiston, 2008. -368b.
- 2.6. I.A.Karimov «Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz». –T.: O'zbekiston, 2009. -280b
- 2.7. I.A.Karimov «Jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yullari va choralari». –T.: O'zbekiston, 2009. -56b.

2.8. I.A.Karimov “2012 jil watanımız rawajlanıwının` jan`a basqışına ko`teretug`ın jıl boladı” Oqıw qollanba. T 2012 jıl

III. O`zbeki'stan Respublikasi' Prezidenti qararlari'.

3.1. “ Awi'l xojali'g'i'nda mashinasazli'q ka'rxanalari'n basqari'wdi' ja'nede rawajlandi'ri'w ha'm finansli'q ja'rdem beriw haqqi'nda“g'i' O`zbeki'stan Respublikasi' Prezidenti qarari' .: 2014-ji'l 15-may PQ-2176

3.2. “O`zbekistan Respublikasi'nda investiciya klimati' ha'm isbilermenlikti ja'nede rawajlandi'ri'wg'a tiyisli qosi'msha is-ila'jlar haqqi'nda“g'i' O`zbeki'stan Respublikasi' Prezidenti qarari' .: 2014-ji'l 7-aprel PQ-4609

3.3. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «O`zbekiston Respublikasining 2010 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori. 2009 yil 22 dekabr №1245.

3.4. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «O`zbekiston Respublikasining 2011 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori. 2010 yil 24 dekabr №1449.

IV. Arnawli' a'debiyatlar.

4.1. З.М. Ильина, И.В.Мировицкая, «Рынки сельскохозяйственного сырья и продовольствия», Минск, БГЭУ, 2011

4.2. Л.Н. Иванов, А.Л. Иванов, «Методы принятия решений бизнес – плана» - М.: Приор - издат, 2004

4.3. И. Минаков, «Экономика сельскохозяйственного предприятия», Учебник, М.: Колос, 2010.

4.4. Организация и планирование машиностроительного производства (производственный менеджмент): Учебник / К.А. Грачева, М.К. Захарова, Л.А. Одинцова и др.; Под ред. Ю.В. Скворцова, Л.А. Некрасова. – М.:Высш. шк. , 2009.- 470 с.

4.5. Яркина Т.В., Основы экономики предприятия: Краткий курс. Учебное пособие для студентов вузов и средних специальных заведений. М., 2008. – 411 с.

4.6. Богатин Ю.В. Швандар В.А., «Инвестиционный анализ. учебное пособие», - М.: ЮНИТИ, 2001

4.7. М.Н. Баканова, А.Д. Шереметова, «Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование», - М.: Финансы и статистика, 2004

4.8. Барнс Л.Б. и др., «Преподавание и метод конкретных ситуаций» – М., 2000

4.9. М.Н. Баканова, А.Д. Шереметова, «Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование», - М.: Финансы и статистика, 2004

V. Ilimiy maqalalar.

5.1. Bekbosi'nov.A “Ekonomikani” modernizaciyalaw sharayati’nda awi’l-xojali’g’i’nda materialli’q resurslardan paydalani’wdi’n’ na’tiyjeliligin joqari’lati’w jollari’ ”. Magistrantlardi’n’ ilimiy miynetler toplami’ No’kis 2013-ji’l.

5.2. Bekbosi'nov.A.Q, Qudaybergenov.A.Sh “Fermer xojali’qlari’n materialli’q-texnikali’q resurslar menen ta’miyinlew ha’m olardan paydalani’wdi’n’ na’tiyjeliligin joqari’lati’w” Magistrantlardi’n’ ilimiy miynetler toplami’ No’kis 2014-ji’l.

VI . Internet saytlari’

6.1. www.gov.uz

6.2. www.lez.uz

6.3. www.norma.uz

6.4. www.e-gazeta.uz

6.5. www.agro.uz

6.6. www.stat.uz